

planRadix.nl

Nummer **10 (!)**, april 2018

Met betrekking tot het kennen van waarheden heeft de kunstenaar een zwakkere moraliteit dan de denker; hij wil zich de schitterende, diepzinnige interpretaties van het leven absoluut niet laten ontnemen en verweert zich tegen nuchtere, eenvoudige methoden en resultaten. Ogenshijnlijk strijdt hij voor een hogere waardigheid en betekenis van de mens; in werkelijkheid wil hij de veronderstellingen niet opgeven, die voor zijn kunst het meest doeltreffend zijn, dus het fantastische, mythische, onzekere, extreme, de zin van het symbolische, de overschatting van de persoon, het geloof aan iets wonderbaarlijks in het genie: hij vindt dus de continuïteit van zijn manier van scheppen belangrijker dan de wetenschappelijke toewijding aan het ware in welke vorm dan ook, hoe eenvoudig deze zich dan ook aan ons voordoet.

Friedrich Nietzsche, Menselijk al te menselijk, 1878

Veel van wat er nu in de kritiek over de kunsten wordt gezegd en geschreven, is 100 jaar geleden al precies zo verkondigd. Die constatering zou tot de conclusie kunnen leiden dat de zo smartelijk verlangde moderniteit zichzelf nooit volledig heeft kunnen ontvouwen. (...) De hardnekkige herhaling van steeds dezelfde probleemstellingen geldt ook voor (...) het zich voortdurend bezighouden met of (dit) kunst is of... iets anders.

**P.I. Bakker, Kleine kunstchroniek
Kunst en wetenschap, winter 2016/2017**

Met welk doel is er nu eigenlijk in de natuur schoonheid in toon, kleur, geur en ritmische beweging? Wat doet schoonheid naar buiten treden? (... Welnu:) Alle schoonheid zet tot voortplanting aan.

**Friedrich Nietzsche, Afgodenschemering of hoe men met de hamer filosofeert,
Zwerftochten van een oneigentijds wezen, 1888**

Wie de kunst niet beschouwt als een gesloten, organisch geheel dat net als de natuur in al zijn delen noodzakelijk is, is wel erg achtergebleven.

**Friedrich Schelling, Filosofie van de kunst, lezing uit 1802,
Filosofie, deel 3, Verlichting en kritiek**

We zullen dus moeten aantonen dat waarheid en schoonheid slechts twee verschillende aspecten van het ene absolute zijn.

Ibidem

De natuur zit aan de binnenkant.

**Paul Cézanne,
geciteerd in L'Oeil et l'Esprit, Maurice Merleau-Ponty, 1964**

De natuur is prachtig om naar te kijken, maar niet om deel van uit te maken.

**Jan Willem van Groenigen, bioloog,
VPRO-gids 48, 2017**

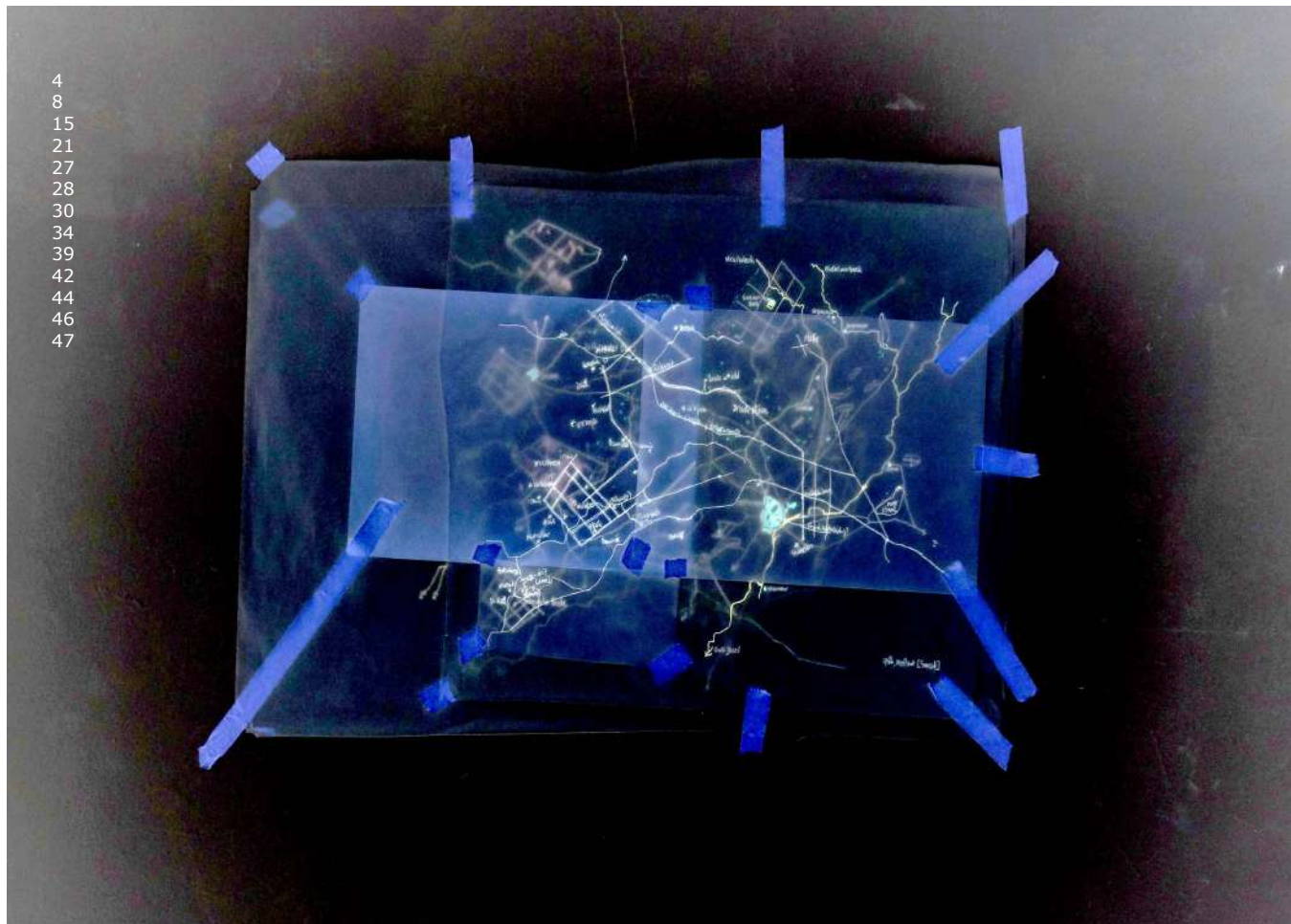
Het portret hangt aan de muur, net als een jachtgeweer of een hoed.

**Martin Heidegger, De oorsprong van het kunstwerk,
Holzwege, 1949/'50**

INHOUD

- Eva (1)
- Jubileum
- Langs Brunsveld
- Slangenburg
- In perspectief
- Abelangrijk
- Geometrie
- Drift tot kuisheid
- Heldhaftig landschap
- 1+1=2
- Eva (2, epiloog)
- Bronnen
- Colofon

4
8
15
21
27
28
30
34
39
42
44
46
47

Eva (1)

L, ons bekend als zelfbenoemd en onbezoldigd projectleider van Plan Radix, leest *Er stond een vrouw in de tuin*, een mooi en bijzonder boek van Anne Mieke Backer over de rol van vrouwen in het (voornamelijk) Nederlandse landschap. L denkt onwillekeurig aan de Eva van Jan van Eyck, want die ziet eruit alsof ze van aanpakken wist in het paradijs. Backers boek inspireert de projectleider. Inspiratie; het christelijke symbool daarvoor is de Heilige Geest. Het kerkelijke feest dat daarbij hoort is Pinksteren, "het feest van de scheppende menselijke geest". De bijpassende pikethandeling in de Radixcollectie is Handeling 6 van 17 april 2011 met gezelschap Het Ongenoegen in zaal 2.

Hoofdstuk tien van Backers boek eindigt met een stuk over de tuin van de domineesvrouw. "Zij kon er maar tot op zekere hoogte haar eigen ideeën in kwijt, en zelfs in gevallen waarbij het haar gelukt was een stempel op haar paradijs te drukken, paste geen trots. Nooit was

het immers háár schepping, altijd die van Hém. Evenmin mocht zij denken dat het de vruchtbare aarde was die alles deed ontkiemen." Want, zo citeert Backer dominee Van Vlastuin, "Het is door de Heilige Geest dat de bloemen weer bloeien en de knoppen opengaan. Het is door de Heilige Geest dat we de heerlijke geuren weer ruiken. Dat de aarde weer ontwaakt uit de winterslaap, dat er weer leven komt uit de dode bomen, is dus niet de levenskracht van die bomen of van de aarde. Neen, dat is een machtig geheim van de Heilige Geest."

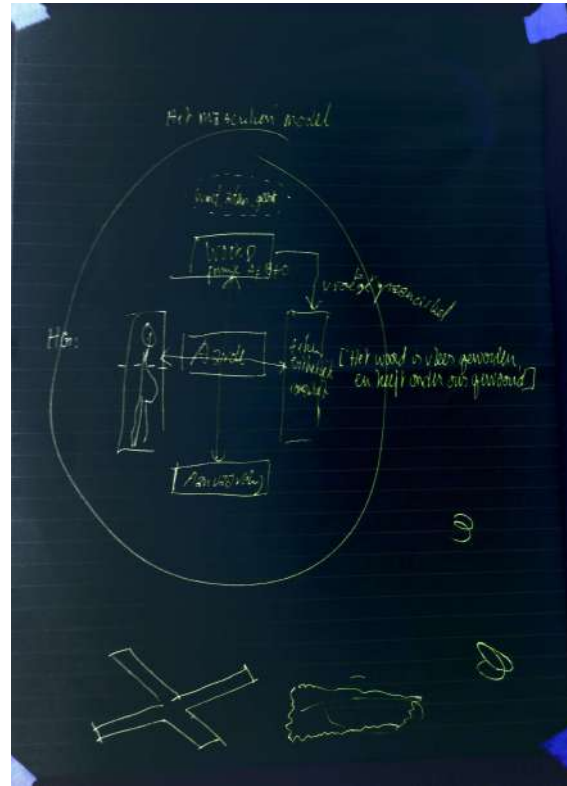
L gelooft niet in God, dus ook niet in diens Heilige Geest. Wel in de god van Spinoza, die geen God is, en geen wensen heeft. Deze god van Spinoza is de natuur. Of beter, de essentie achter de natuur. L denkt daarbij aan een fundamentele formule. Iets in de trant van $1+1=2$. L is nochtans geen rekenwonder.

Hij schrijft mevrouw Backer een mail waarin hij melding maakt van zijn dankbaarheid voor haar noeste arbeid die bij hem zoveel genoegen en bewondering heeft opgeroepen.

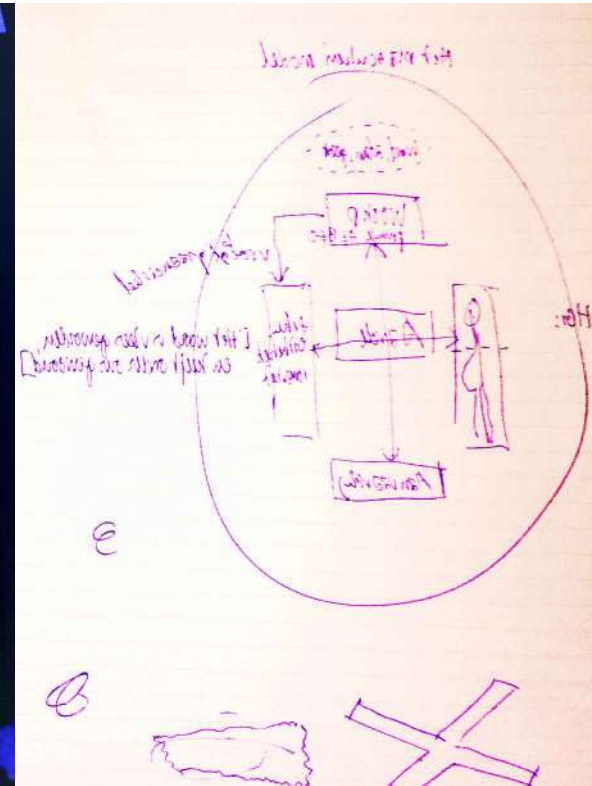
Graancirkel, Brummen 1997.

Daarboven een schematische aanduiding van het Radixgebied en Slangenburg tussen Zelhem en Doetinchem.

Hij legt haar per mail een vraag voor; wat is de overeenkomst (*if any*) tussen enerzijds de natuur als god van Spinoza en anderzijds de christelijke Heilige Geest als inspirerende 'formule' achter diezelfde natuur. Zij antwoordt hem dat de Heilige Geest een element is van een in de hemel verkerende persoonlijke god. "Deze persoonlijke god is een scheppende god, barmhartige god, maar ook een straffende, wrakende god. Men kan zich tot deze persoonlijke god wenden door bijvoorbeeld te bidden en de katholieken [L is misdienaar geweest] maken hem nog persoonlijker door te spreken van een troon en heiligen die daar dichtbij staan en voorspraak kunnen bewerkstelligen. De geloofsopvatting van Spinoza daarentegen neemt afstand van een persoonlijke god. Hij acht god alomtegenwoordig, met name in de natuurkrachten. (...) De Heilige Geest is volgens het christendom zeker niet de 'formule' achter de natuur, want in de natuur huist immers ook het 'kwaad'. (...) Deze natuur is volgens de kerk

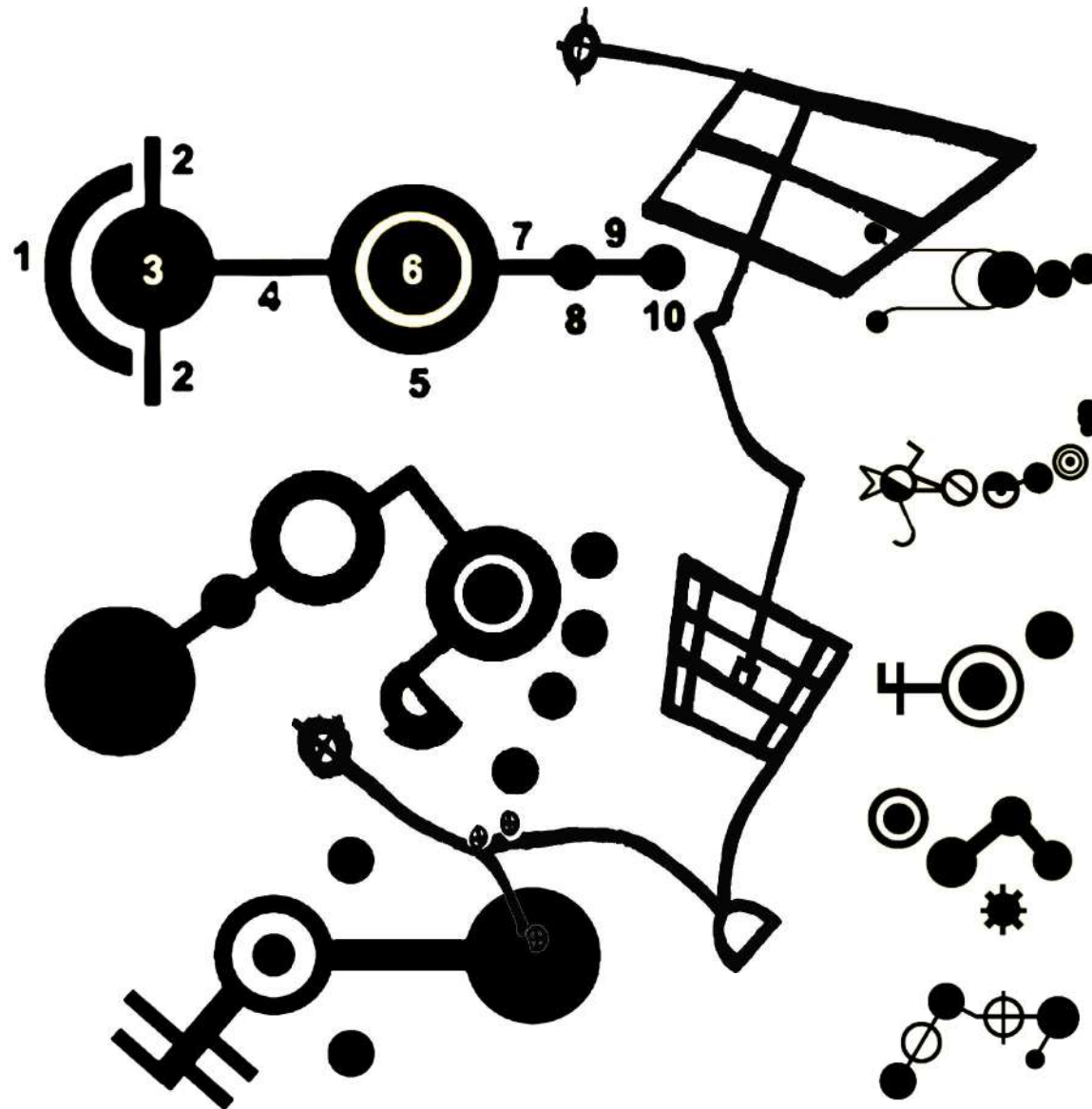

zondig: er wordt immers gecopuleerd, er wordt op de wereld gekomen en er wordt gestorven zonder de heilige sacramenten. Pas als deze natuurlijke gebeurtenissen plaatsvinden met tussenkomst van de kerk (kerkelijk huwelijk, doop, heilig olie), zijn zij vrij van zonde." L is bijzonder verheugd met dit mooie en verhelderende antwoord en hij denkt aan de Eva van Jan van Eijck en 1+1=2.

Onwillekeurig denkt hij ook aan graancirkels. Niet vanwege de vermeende buitenaardse makers en bijbehorende ongrijpbare redenties; die interesseren hem niet. Maar de vroege cirkels, van zo rond de laatste millenniumwende, zijn esthetisch bijzonder verrassend, om niet te zeggen geïnspireerd ontworpen. Bovendien toentertijd te vinden op fietsafstand van het Radixkantoor.

Schema met Eva

*Graancirkels:
Kilder 1999
Zeddam 1999
Zeddam 2000*

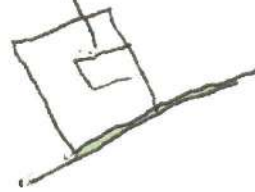
*Het Radixgebied,
Slangenburg,
klooster Bethlehem en
de Rekhemseweg*

*Graancirkels:
Aalten (gefalsifieerd) 2000
Brummen 2000
's Heerenberg 1999
Zutphen 1999
Zutphen 1997*

Hal C, hut

SWI

Jubileum

Z.b. & onbez. proj.l. L heeft voor enkele dagen kamer Parkzicht betrokken in kasteel Slangenburg, welks landerij-en aansluiten op het Radixgebied. Het kasteel biedt feeëriekke accom-modatie en warmhartige verzorging tegen milde betaling voor lieden die iets te overpeinzen hebben. L heeft dat. Bij gelegenheid van dit tiende (!) nummer kan L het niet helpen zich ernstig af te vragen waar Plan Radix nou eigenlijk helemaal mee bezig is. Plan Radix is immers, na negen flinke nummers nog steeds niet roemrucht gecanoniseerd tot Kunst met een grote k. TV-programma Kunstuur is nog niet met de grappige presentator langs geweest. Er waren geen vakbladen, bitterballen noch bubbels, en ook de uitnodiging voor Venetië viel niet op de mat. Kortom; waar bleef de erkenning? Misschien, vreest L, heeft de afwezigheid van doorbraak te maken met L's zelfbenoemde en onbezoldigde status, die onvermijdelijk betekent dat Plan Radix amateurkunst is. Dat roept al te vaak een bepaalde gêne

op. Want amateurkunst is geen echte kunst, tenminste, zelden. En wat moet men er dan mee? Men weet het niet! Dus daarom derhalve zodoende dientengevolge de logische conclusie, dat Plan Radix na negen nummers goedbedoelde amateurkunst nog steeds zonder enige status zit.

L typt deze regels zoals gezegd in kamer Parkzicht van kasteel Slangenburg, gebouwd door Frederik Johan baron van Baer (1645-1713). Daarna staart L uit het raam. Er is inderdaad een park te zien. Men heeft hem dus niet teveel beloofd. Tegelijkertijd weet L dat dit niet het park is zoals het moet zijn. Ooit was uit dit raam een fraaie 'Franse' tuin te zien. En dus niet - met alle respect - deze vermoeide Engelse tuin met zijn oppervlakkige romantiek. Over romantiek gesproken... , denkt L. Want hem komt Dorothea van Steenberg en voor de geest, in 1665 bruid van de kasteelheer. Zij vierden het huwelijk bij haar thuis, op Huis Duijstervoorde bij Twello. Was zij toen al ziek, of werd ze dat kort daarna? Ze beslui-

Uitzicht vanuit kamer Parkzicht op de Engelse tuin

Kamer Parkzicht

ten in ieder geval niet op het afgelegen landgoed Slangenburg te gaan wonen, maar in te trekken bij F.J.'s moeder in Emmerik, waar zij later zelf een huis huren. Dorothea sterft niettemin na ruim een jaar. Toch al geen vrolijkheid van zichzelf, keert F.J. met een dwarse kop terug naar de Achterhoek. Hij besluit om nooit te hertrouwen en zet zijn verdriet om in dadendrang. Met grootse, eigenzinnige plannen verandert hij het voorouderlijk kasteel en landgoed totaal, terwijl hij ondertussen ook bliksemcarrière maakt in het Staatse leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In 1703, inmiddels 58 jaar oud, schopt hij het zelfs tot nationale held in de Slag bij Ekeren. Nu zit L zelfbenoemd en onbezoldigd in F.J.'s kasteel, met overal schilderijen om zich heen, die het leed om Dorothea's ontijdig verscheiden verbeelden in bij tijd en wijle wulpse allegorieën met geheel eigen interpretaties van Griekse mythologie en katholieke symboliek. Baron F.J. was blijkbaar als de pratende kraai in het boek *Verdriet is een ding met veren*, die verzucht, "Ik heb eens een vrouw verloren, en

vaker dan eens kan een kraai geen vrouw verliezen."

Maar daarom is L hier niet, tenminste niet in de eerste plaats. Hij zit hier omdat vanaf de voordeur van het kasteel zich een ongenaakbaar rechte oprijlaan uitstrekt, die anderhalve kilometer verderop de Brunsveldweg snijdt (kaartje pag. 11). Dit is van groot Radixbelang. Want de wandelaar die daar, op dat punt, linksaf slaat bereikt na drie kilometer de Heidenhoekse Vloed bij het ominieuze punt waar de Boelekeerl in levende lijve te water is aangetroffen (en uitgebreid beschreven werd in nummer 7). Zie hier het verband tussen de Slangenburg en Plan Radix, dat dus te danken is aan Frederik Johan van Baer. Bewijs: op een prachtig kaartje uit 1641 (pag. 10) zien we de kleinere voorloper van het huidige kasteel nog met de deur naar de Varsseveldseweg – dus zuidgericht. Nu echter – sinds de verbouwing van ongeveer 1675 – ligt de voordeur met zijn giga oprijlaan trots noordwaarts, dus in de richting van Plan Radix! Van ontroering rilt hierbij de rug van projectleider L.

Kasteellaan, 1,5 km. lang, gezien vanuit de muziekzaal van het kasteel. Januari 2018.

Toeval bestaat niet; het kan niet anders of nummer 10 van Plan Radix moet zich verhouden tot de wording van landgoed van Slangenburg. In deze jubileumeditie zal Plan Radix zich door dezelve* dreven banen.

L grijpt in zijn koffer, vist een fles wijn van tussen zijn verschoninkjes en giet een scheut in het plastic tandenpoetsbekertje uit het ingeniëus ingetimmerde kasteelbadkamer-tje van kamer Parkzicht. Proost, mompelt hij tegen het gepolitoerde meubilair en de geesten van Dorothea en haar F.J.

* Het gebruik van het pronomen 'dezelve' is niet populair. De dichter en taalkundige Willem Bilderdijk noemde het zelfs een 'walgelijke paddestoel'. In de bermen van de lange oprijlaan van het kasteel trof L echter meermaals bijzonder walgelijke paddestoelen, zodat gebruik hier op zijn plaats is.

Waarom F.J. zijn nieuwe kasteel omdraaide, is onbekend. Hier in wit de huidige situatie. Als F.J. de oriëntatie hetzelfde had gehouden (in geel aangegeven), dan kwam de Kasteellaan nu uit op de plek waar de Beneden Slinge de Goorstraat snijdt, vlak voor de tunnel onder de A18.

Hierboven het oude kasteel op een kaart uit 1641 met de entree op het zuiden richting de Varsseveldseweg. Rechts de nieuwe situatie vanaf ongeveer 1675 met de entree op het noorden. De oude voorhof met aansluiting op de Varsseveldseweg is vervangen door een inmiddels verdwenen Franse tuin met zestien vierkante perken. Kamer Parkzicht ziet uit op het deel rechtsonder. (Op deze kaart, uit 1752, is zuid boven en daarom voor de vergelijkbaarheid hier op z'n kop afgedrukt. Van beide kaarten is dit een detailopname. Gelders Archief.)

In vogelperspectief kijkend vanuit het noorden: onderaan een cirkel om grofweg het centrum van het Radixgebied aan te geven. Rechtsboven de trapezia van landgoed Slangenburg met in het midden het kasteel. Daartussen in geel het zandpad van de Brunsveldweg, vanaf de vindplaats van de Boelekeerl naar Slangenburg. In het rode cirkeltje het snijpunt van de Brunsveldweg met de Kasteellaan.

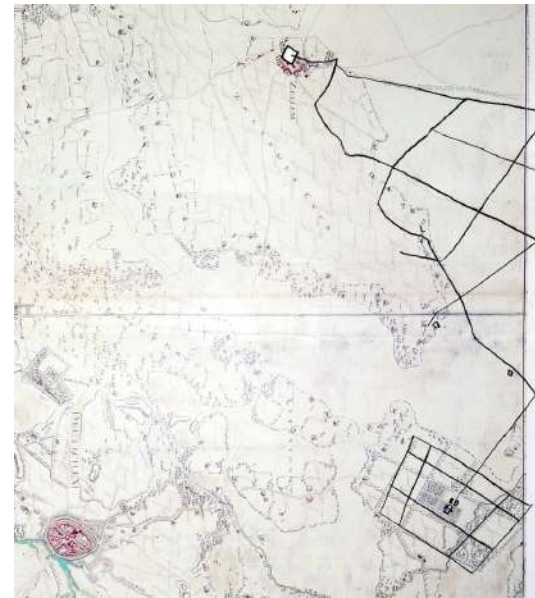
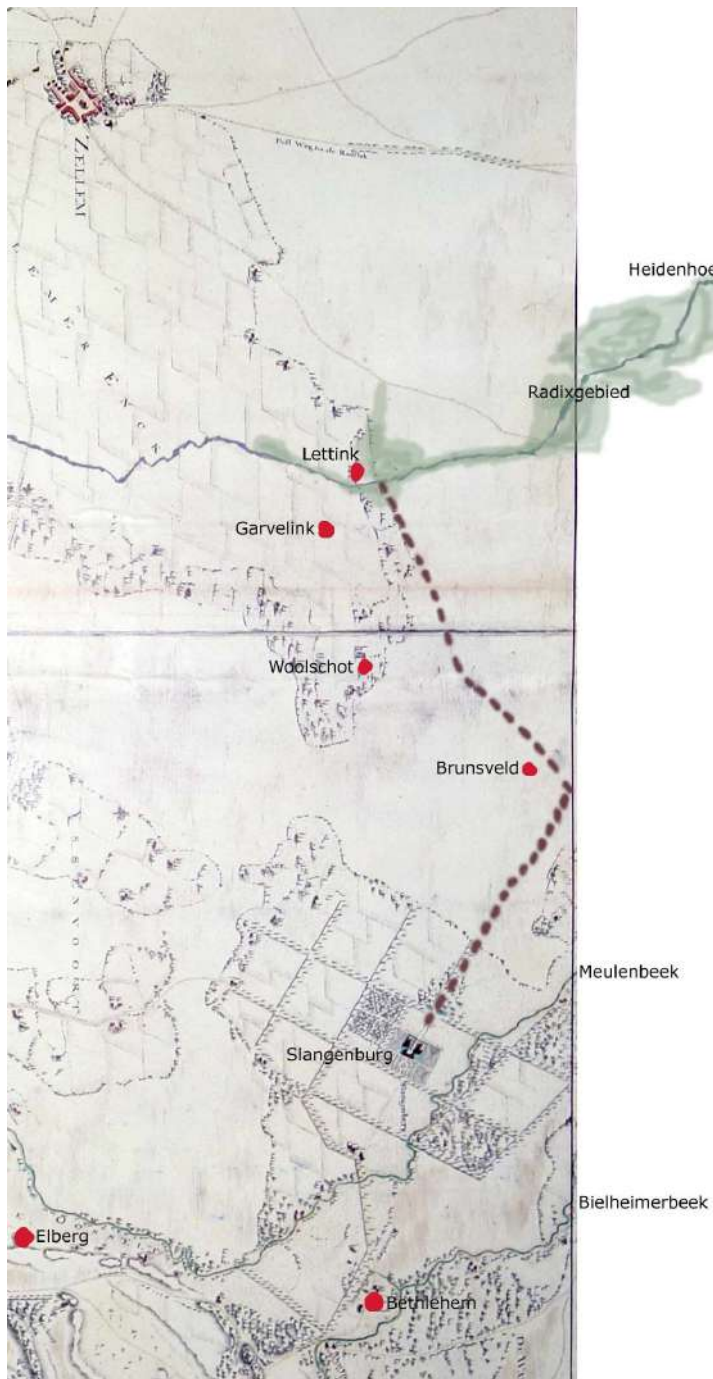

Bolle akker aan de oostrand van de Zelhemse enk (X op de kaart hieronder).

Deze militaire kaart van M.A. Snoeck uit 1786 werd in 1985 heruitgegeven ter gelegenheid van de opening van Boekhandel van der Lee. De bovenkant wijst niet naar het noorden, zoals tegenwoordig gebruikelijk, maar naar het oosten. Voor een hedendaags beeld zou de kaart een kwartslag met de klok mee gedraaid moeten worden, wat op de volgende pagina dan ook gedaan is. De kaart maakt deel uit van een serie die het strategisch belangrijke Graafschap Zutphen in kaart brengt. De nadruk ligt op zaken van militair belang: grote waterlopen, hoogteverschillen en versterkte plaatsen. Met rode stipjes zijn ook de individuele boerderijen aangegeven.

De lokale bevolking zat er overigens niet op te wachten dat vreemdelingen hun omgeving kwamen bestuderen. In een aantekening van Snoecks baas, ingenieur Wollant, meldt hij dat hij "te platten lande door de bewoonders op eenen verregaand licentieuze [ongereemde] wijze gemaltraitéerd werd."

Snoecks kaart is hier voor de herkenbaarheid naar het noorden gericht. Op het kleine kaartje naar buiten stulpend het dijkensstelsel dat zo'n 30 jaar na het tekenen van de kaart, in of vlak na de Napoleontische tijd, aangelegd werd. Daaronder het 125 jaar oudere ook voor ontginning gemaakte lanenstelsel van Slangenburg.

Het Radixgebied, dat grotendeels binnen het Napoleontische dijkensstelsel ligt, is ingetekend op de grotere kaart links.

De individuele boerderijen, liggend op de rand van hogere grond, zijn als stipjes herkenbaar. Niet voor niets lijken die hogere gronden en landgoed Slangenburg op eilanden. De zee aan woeste gronden eromheen werd, voor zover begaanbaar, al sinds er boeren woonden gemeenschappelijk gebruikt om vee (vooral schapen) te weiden en plaggen te steken. De ontginningen in de 17e eeuw verminderden die woeste gronden, maar de omgeving bleef zeer dun bevolkt. Na 1810 kwam een tweede 'golf' aan ontginningen op gang, toen de veroverde Nederlanden bij Napoleons Keizerrijk werden ingelijfd. De Fransen brachten de verse inzichten van hun recente revolutie o.a. mee in de vorm van nieuwe wetgeving. De macht van de adel werd beperkt, en er kwam een nieuw belastingsstelsel dat o.a. gebaseerd was op grondbezit. Om precies te kunnen bepalen welke grond van wie was, werd het kadaster opgericht, dat heel het land opnieuw in kaart moest brengen. Grond die geen privébezit was, bracht geen belasting op, dus de kartering werd gelijk aanleiding om ontginningsgebieden in te tekenen en kavels te verkopen. Ook het dijkensstelsel rond het Radixgebied ontstond zo in (vermoedelijk de eerste helft van) de 19e eeuw met veel zwaar handwerk. Maar op de schrale grond bleef het moeilijk boeren. Na de komst van kunstmest rond 1900 leek er even meer vaart in te komen. Toch duurde het al met al nog ruim een eeuw tot het hele ingedijkte gebied ontgonnen en her en der bewoond was. Maar na nauwelijks nog eens honderd jaar, dus inmiddels begin deze eeuw, sloegen grondeigenaren, Staatsbosbeheer, gemeente Zelhem en Waterschap de handen ineen om de moeizaam verworven landbouwgrond maar weer gedeeltelijk 'terug te geven aan de natuur'. Die 'nieuwe natuur' rond de Heidenhoekse Vloed en deels Halse Vloed vormt het Radixgebied.

Rechtsboven een overtrek van de topografische kaart van het gebied voor 1880. Het toont ruim een halve eeuw na de aanleg van het trapeziumvormige dijkstelsel (let op de vormrijm met Slangenburg) nog weinig ontwikkeling.

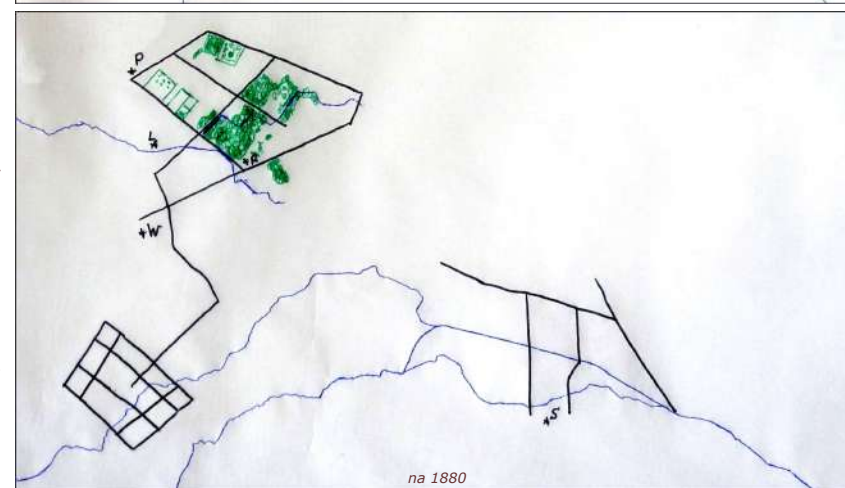
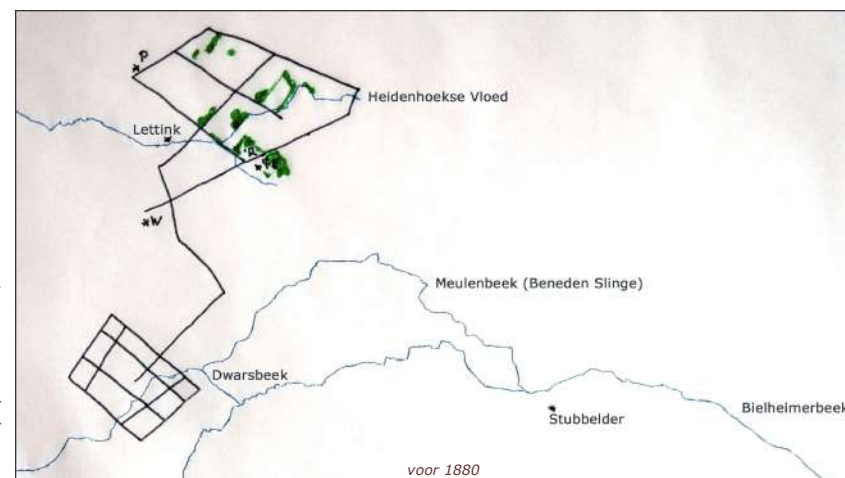
Rechtsonder de situatie vlak na 1880, die al wel wat meer benutte kavels toont. In beide gevallen is boerderij Rietstroet (R) nog de enige bewoning binnen de kwadranten.

Rechtsonder is ook de gewijzigde loop van de Bielheimerbeek te zien, met in het midden het dijkstelsel van het Noorderbroek bij Stubbelder. Zowel onder als boven is in het midden de verbinding met de Beneden Slinge, en vroeger Meulenbeek genoemd). De totstandkoming van die verbinding, waarmee het water van de Bielheimerbeek deels naar Doetinchem kan vloeien, was vanaf 1442 vele honderden jaren aanleiding tot gedoe, geruzie en rechtszaken tussen de stad die meer water wilde, en bewoners stroomopwaarts die hun akkers en spullen droog moesten zien te houden. F.J. baron van Baer ergerde zich na 250 jaar nog steeds zo aan de slepende kwestie dat hij bij de verbouwing van zijn kasteel twee muurschilderingen liet maken waarin het bestuur van Doetinchem als Jupiter is afgebeeld; de almachtige god die de boel naar zijn willekeur verpest.

Het kanaal Dwarsbeek (bovenste kaartje) is al 550 jaar oud en blijkbaar rond 1880 in verval geraakt, maar in de jaren negentig van de vorige eeuw gerestaureerd, mede omdat Slangenburg nog altijd moeite heeft om het waterbeheer in balans te houden met de omgeving; vroeger door de watermolens van Doetinchem, klooster Bethlehem en de ijzergieterij, nu door de agrarische sector.

Het was hier ook na 1880 nog steeds zo leeg dat het de schaarse passant verbaasde. E. Gerdes, een bekend veelschrijver (meer dan 100 titels!) die ook in Doetinchem heeft gewoond, noteerde eind 19e eeuw, "Van Zelhem uit is er een ongebaande weg naar Nijman (Halle-Nijman). Hij gaat door woeste heidestrecken en lage moerasgronden. Er is nog niets ontgonnen en huizen en boerderijen staan er niet. Als je aankomt in de Nijman lijkt het of de wereld ophoudt. Behalve de school [in 1873 gesticht door Ds. van Dijk, red.], het evangelisatiegebouw en het meesterhuis is er geen huis te bekennen, met uitzondering van een woning de Stampert genaamd. Verder lijkt het hier het einde van de wereld. (De kinderen die naar de school komen) wonen in kleine huisjes en armelijke hutten ergens op de Halse heide of in IJzevoorde. De bewoners uit deze streek zijn zeer arm. Ze hebben enig vee in de vorm van een paar geiten en een paar varkens. Soms een koe. (...) Kinderen kunnen soms niet naar school omdat ze geen kleren hadden waarmee ze voor de dag konden komen. Klompen, laat staan schoenen, ontbraken dikwijls. (...) De kinderen komen soms met koude aardappelen op school, de rogge was op. Er kon dus geen brood gebakken worden en men moest wachten tot de nieuwe oogst."

In 1920 is wandelaar D.J. van der Veen verwonderd "dat wij daar nog zulk een eenzaam land troffen. Zoover we konden zien strekte de heide zich uit (...); de Achterhoekse wildernis, waar zelden of nooit een stadschmens komt (...) omdat de cultuurmensch zóó vervreemd is van de natuur, dat hij er zich spoedig eenzaam en angstig gaat voelen..."

Langs Brunsveld

Beginnen bij het begin, denkt L in kamer Parkzicht. Hemelsbreed drie kilometer van de bedrand waarop hij zit, ligt de duiker waardoor de Heidenhoekse Vloed onder de Brunsveldweg stroomt. Dat is vlakbij de plek waar de Boelekeerl voor het laatst gezien is, namelijk in nummer 7 van februari 2015. De prachtige Lettinkvelden hebben we er in de rug. Schuin links achter de bomen ligt Zaal 2. Het is de derde woensdag van de eerste november van het 2017e jaar sinds de geboorte van de bekendste zoon van Maria en Jozef Timmerman. Vannacht heeft het voor het eerst gevoren. Het mist een beetje en het is waterkoud. Bij tijdruimtepunt Garvelink kruist de Brunsveldweg de Jolinkdijk en steekt de leegte in die hier zo oneindig lang lag. L denkt aan de stenen vuistbijl van de rendierjager die hier 10.000 jaar geleden z'n kostje bij elkaar liep te rapen. Ook toen werd de aarde warmer. De tijd ijlt als een hert door het veen. L denkt aan de ree die hij een paar keer zag op het omsloten

Brunsveldweg ter hoogte van Wooschot, blik zuid.

Vuistbijl gevonden bij landgoed Heidevloed.

Brunsveldweg, vlak voorbij Haank. Blik op noord.

veld in het bos oost van Woolschot. Hij voelt een onredelijke sympathie voor het beest, dat immers geen idee heeft van L's bestaan. Wat L spijt. Het lijkt hem een eer geliefd te zijn bij de dieren. Daar is echter meer voor nodig dan zijn afstandelijke welwillendheid. Actieve koestering bijvoorbeeld, met voederen en geaai. Maar L heeft een hekel aan gehannes met dieren en laat ze liever met rust.

Dwars door het bos, dat L een beetje neerslachtig lijkt, loopt een kaarsrechte allee als voorbode van de komende rechtlijnigheid rond het kasteel. Het bos eindigt bij een oud walletje en een sloot, waarna open velden beginnen. Het zijn de oeroude velden van Haank en Brunsveld, al in 1244 genoemd als bezit van de abdis van Hoch-Elten, en via-via in leen aan klooster Bethlehem bij Gaanderen.

Nog altijd vormen de velden op de kaart duidelijk een vreemde uitstulping in de gemeentegrens tussen Doetinchem en Bronckhorst (zie pag. 17, Sectie F, Brunsveld). Brunsveld viel binnen de oude grenzen van Zelhem, en daarmee binnen het

Detail van de verzamelkaart van de minuutkaarten (rond 1832) waarop de oude boerderijen staan, maar het ontginningstrapezium zelf nog onbewoond is ('6e, 7e en 8e blad'). Door de nog te ontginnen kwadranten loopt de al deels gekanaliseerde Heidenhoekse Vloed. Tegenwoordig ontspringt de Heidenhoekse Vloed oostelijker, onder Halle als Halse Vloed. Zie nummer 3 van Plan Radix (2010) voor het verslag van L's expeditie naar de bron van dit voor Radix zo essentiële stroompje.

bisdom Münster. Doetinchem hoorde bij Utrecht. L bevindt zich dus in grensgebied.

Uit een oude kroniek blijkt hoezeer het land hier, vanaf Brunsveld tot de Oude IJssel, wild en leeg was. De stichter van klooster Bethlehem, magister Franco, had rond 1180 bij zijn zoektocht naar een afgelegen plek voor zijn pionierslustige kluzenaarsgroepje aanvankelijk niet eens in de gaten dat het gebied überhaupt van iemand was. Er waren maar weinig mensen gemotiveerd, avontuurlijk en sterk genoeg om zich op de woeste grond buiten de nederzettingen te vestigen en daar door ontginning een bestaan op te bouwen. De woeste gronden werden als gemeenschappelijk bezit beheerd door een 'marke'; de gevestigde macht in de buurt (rond Brunsveld lag de Doetinchemse Catharina-marke). Zo'n marke was er vaak nogal dubbel in wat ze van pioniers moest vinden. Je kon proberen ongemerkt in de wildernis een hut te timmeren en hopen dat je 'kamp' gewettigd zou worden. Maar markegenoten, of anderen die aanspraak maakten op een of ander

Brunsveld

historisch (gebruiks)recht, konden het je dan alsnog lastig maken. Hoewel zo'n nieuw ontgonnen enclave bijna altijd belasting moest gaan betalen tot voordeel van de hogere machten, duurde het nog eeuwen tot ontginning op grotere schaal gestimuleerd werd. (Voor de pioniers van klooster Bethlehem lag dat anders, maar daarover wellicht

een andere keer meer.) Bovendien was het tot het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) hier een komen en gaan van bepaald hardhandige en inhalige groepen soldaten. Waardoor je op je afgelegen boerderijtje, kloostertje of kasteeltje goed de sigaar kon zijn als ze ineens bij jou opdoken. Ontginning van de woeste gronden, bevolkt door geesten,

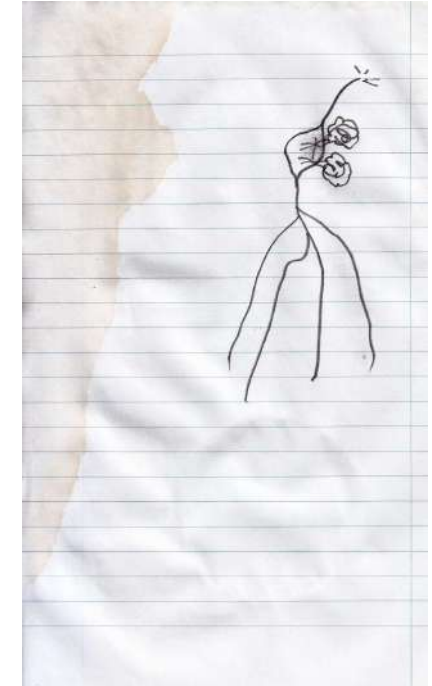
duivels en spoken, was dan ook alleen iets voor de echte doorzetters. Bovenaan de kaart uit 1641 van Slangenborg (pag. 19) ligt in de vrije ruimte aan de Doetinchemse Slinge het Steenhouders Camp, rechts van Brunsveld in het 'velt ofte gemeente'. Die Steenhouwer, en ook het Nieuwe Camp daarnaast, zijn kolonisten van een nieuwe soort. Op de kaart volgen de lijnen natuurlijke vormen. Maar deze twee nieuwe percelen zijn rationeel liniaalrecht. Hoewel de eigenaresse van Brunsveld in 1620 een rechtszaak tegen Steenhouwer begon, omdat haar pachters al sinds mensenheugenis vrij gebruik maakten van de markegronden, viel vanaf die tijd het verdwijnen van de vrije wildernis niet meer tegen te houden. De marke van Doetinchem hield Steenhouwer de hand boven het hoofd, en hij bleef (tot op heden; IJzevoordseweg 38) als kleine voorbode van de grootschalige, geometrische ontginning die hier ruim een halve eeuw later zou plaatsgrijpen.

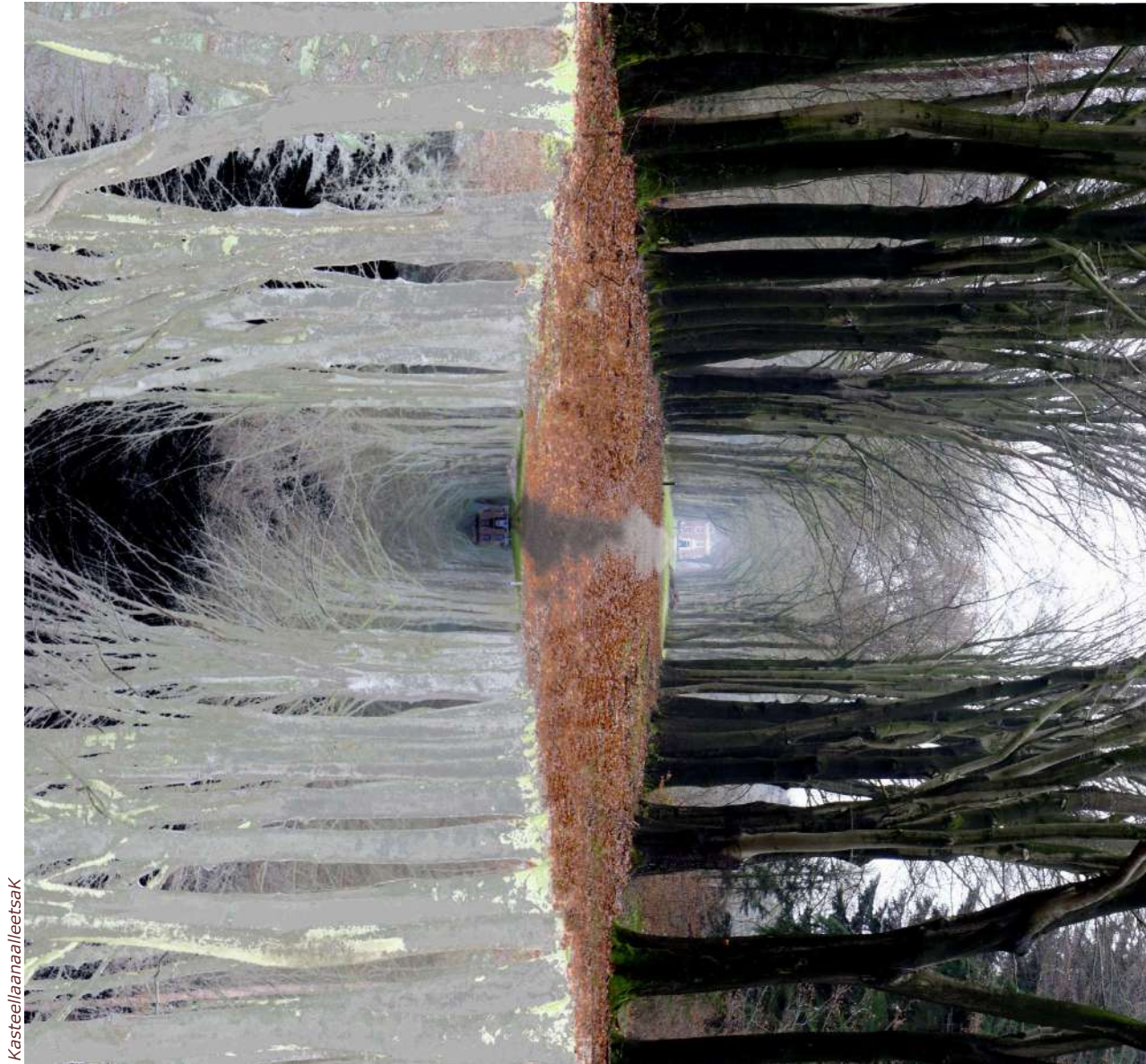
Brunsveldweg richting Woolschot

Kasteellaan vanaf Brunsveldweg

Snelle schets van het paradijs

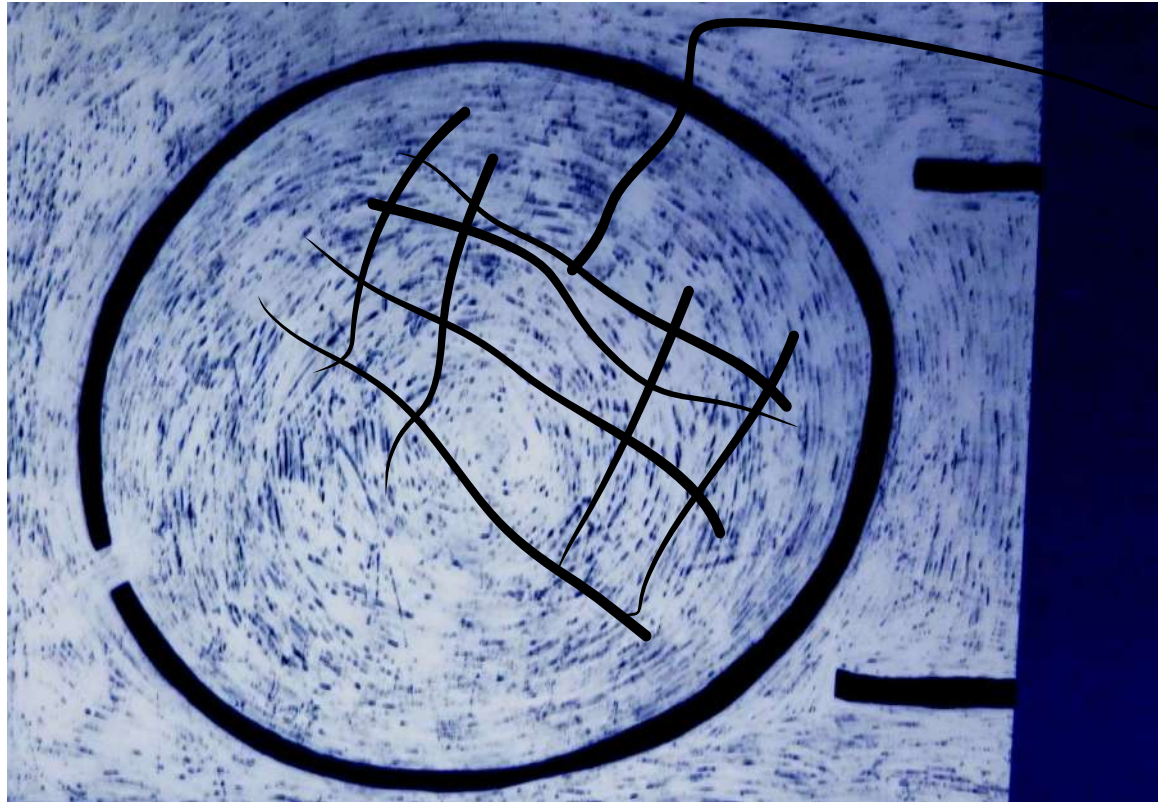
Kasteellaanaalleetsak

Slangenburg

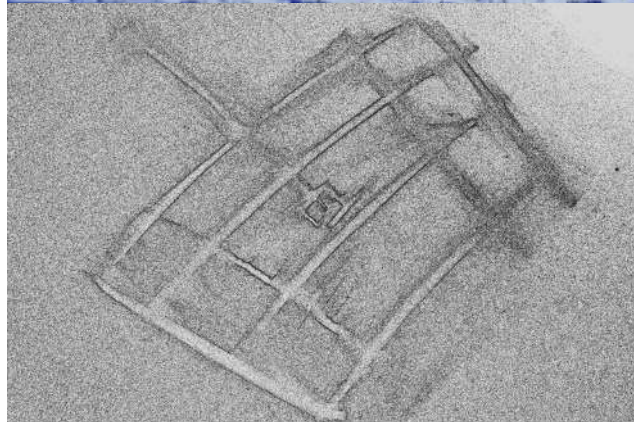
Bij de gedachte aan de majestueuze Kasteellaan vallen L de woorden in van Jens Voss: "Geometrie im Garten: Schlüssel zur Welt!" (Nee, dan de onschuld van het Radixgebied! De kinderlijke eenvoud van het griezelen voor de Boelekeerl. Het gebrek aan historie van de nieuwe natuur, die dus geen verantwoorde kennis van L verlangt. In de nieuwe natuur stapt hij vanzelfsprekend en in gepermitteerde onnozelheid rond; alsof het allemaal van hemzelf is. Hoezeer verandert dat hier plots in de rechtlijnig gerationaliseerde wereld van Slangenburg.)

Trudi Woerdeman schreef over het trapeziumvormige lanenstelsel, "Nergens in Nederland bleef een groots en samenhangend ontwerp voor de vormgeving van een huis en park uit het eind der zeventiende eeuw zo goed bewaard als op de Slangenburg. Deze aanleg vult een leemte op in de kennis van de Nederlandse tuingeschiedenis (...) en vormt een vroeg barok, oer-Nederlands voorbeeld van tuinaanleg, dat

tussen de tuinen van Frederik Hendrik en Willem III in staat." Hier waart het fantoom van Frederik Johan baron Van Baer rond. Het lijk van de generaal, held der provinciën, querulerend combattant bij vorstelijke conflicten, werd in december 1713 's nachts (want dat gold als chic) hier voorbijgedragen naar Zelhem, een uur gaans, om er als overschot van een weerbarstig katholiek in de protestantse kerk bijgezet te worden. 18 boeren en knechten droegen zijn kist, 37 boeren en knechten verlichtten de stoet met flambouwen, waarbij onvermeld blijft of de dienaar die hij tijdens een woede-uitbarsting half doodgeslagen had inmiddels voldoende hersteld was om mee te kunnen lopen. Ook is onbekend of er überhaupt nog anderen dan alleen zijn eigen boeren en knechten bij de begrafenis waren, want de gastenlijst is onder het dienend volk afgescheurd en verdwenen. F.J.'s roem als militair was internationaal, hij had contacten in de hoogste kringen, hij behoorde tot een zijtak van wat in een volksdeuntje werd bezongen als het

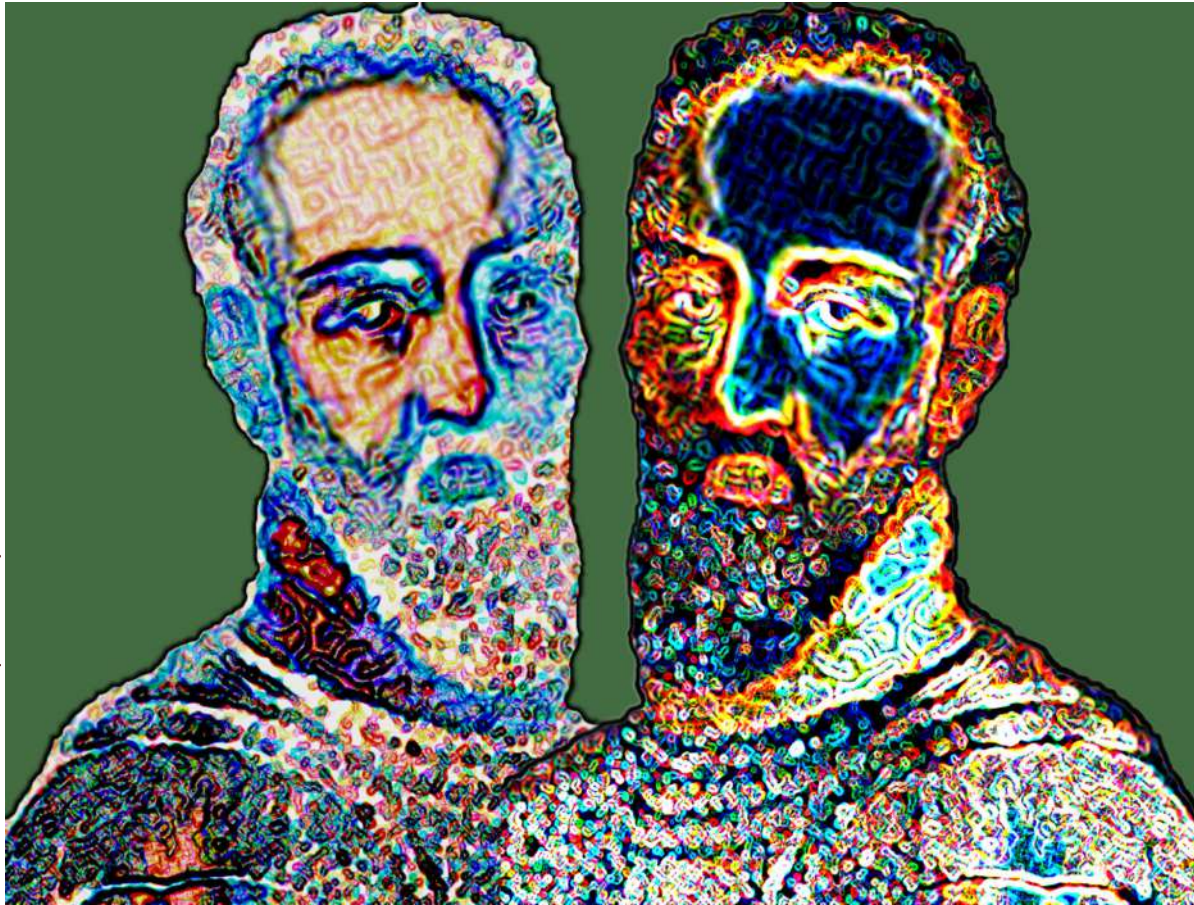

emod

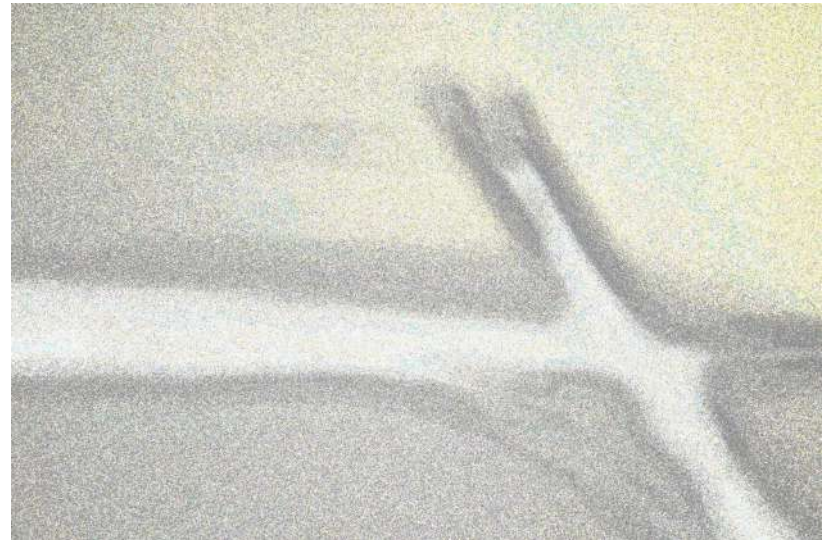
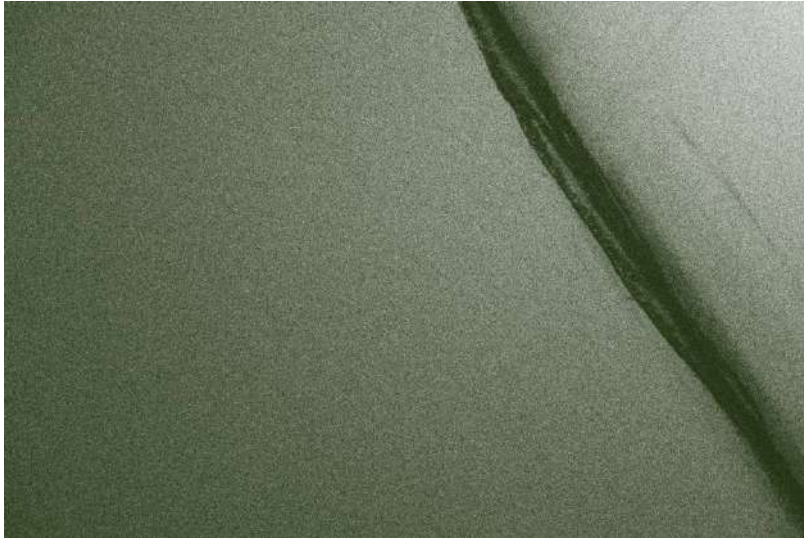

Lanenstelsel van Slangenburgh

Frederik Johan van Baer (1645-1713)

oudste Gelderse geslacht en uiteraard toonde zijn adelproef zestien kwartieren. Dus iedereen kende hem en hij kende iedereen. Maar hij had ook ruzie met iedereen, en wist zich tot op het hoogste niveau onmogelijk te maken. Zie de melancholische blik in de ogen van de baron, onze F.J., de man met de twee gezichten. De romantische, erudiete, creatieve, geduldige planter en de opvliegende, doordrammende, eerzuchtige houwdegen. Op zijn eenentwintigste verloor hij, zoals reeds gemeld, zijn vijf jaar oudere en voortaan eeuwig jonge Dorothea. Een groot deel van de wandschilderingen in het kasteel verbeeldt zijn verheerlijking van haar in eigenzinnige allegorieën, waarvan de betekenissen toegewijd ontcijferd zijn door pater Hoppenbrouwers, bij leven kloosterling van de nabijgelegen Sint Willebrordusabdij. Mooi toch, denkt L, dat de zich onthoudende monnik de passies van de ongeremde edelman heeft blootgelegd. Hij herinnert zich trouwens pater Hoppenbrouwers zelf nog als leraar klassieke talen. De wachtende

Lanen van Slangenburgh

klas staat L nog scherp voor de geest, waar de rector binnentrad en sprak, "Dit uur gaat niet door, want pater Hoppenbrouwers is vanmorgen met zijn brommer een sloot ingereden." De taaie kloosterling was overigens snel weer bij de les. En die sloot, beseft L nu, moet er een van F.J. zijn geweest.

F.J. stamde uit een zijtak van de oeroude familie Van Baer. Van oorsprong bezat de familie veel verspreid liggende goederen met als basis de oevers van de IJssel bij Bahr en Lathum, en de Veluwezoom aan de overkant van de rivier. Hun adeldom en bezit zouden terug kunnen gaan tot de verovering van deze gebieden door keizer Karel de Grote rond 800. Onder diens heerschappij ontstond hier de feodale machtsstructuur die het 1000 jaar zou volhouden, tot de effecten van Franse revolutie er min of meer een eind aan maakten. De eerste christelijke nederzettinkjes doken hier op uit de prehistorie als speldenknoppen op Karels onbegrijpelijk grote kaart. Zelhem in 801 als christelijk bestuurscentrum(pje), gesticht door de gewapenderhand bekerende bisschop Ludger, en Doetinchem in 836 als bestuurlijke herenboerderij ('villa'); beide met kerkje. Misschien heeft een mistige voorzaad van Van Baer zich toen al in het zadel gehesen als leenheer in Hamaland. Dat zou dan nog onder hun voormalige middeleeuwse familienaam Van Rheden zijn, of een nog oudere naam. Het staat open voor fantasie, want de archieven van landgoed Slangenburg beginnen pas in 1466. Daarvoor lijkt het geen belangrijk

Kasteellaan.

bezit te zijn geweest. Wel beweerde de genealoog Van Spaen (1750-1817) dat er een bron is die vermeldt dat in 1354 ene Maes van Baer Slangenburg bezat, maar waar hij dat vandaan haalde, nam hij mee in zijn graf. De Slangenburgexpert pater Hoppenbrouwers dacht dat de betiteling Slangenburg misschien een stoere "schertsnaam" voor een jachthut was, die in de Catharinamarke lag. Maar hij zei ook dat de status van havezate, die Slangenburg bezat, meestal teruggaat op een middeleeuwse 'curtis'; een hoeve met een domeinheer waaronder een aantal pachters vielen. En al in 1234 is er sprake van een curtis Ijsenvort, zoals het nabijgelegen buurtschap nog altijd heet.*

Hoe het ook zij, rond 1400 heeft de familie Van Baer aantoonbaar bezit bij o.a. Didam, Wehl, Wisch en Varsseveld. En in een document van 1445 blijkt ene Dirk van Baer ook bezit te hebben in IJzevoorde. Bovendien heeft de familie goede banden met klooster Bethlehem bij Gaanderen. Minstens ene Johan treedt toe als kloosterling en wordt er vlak na 1483 begraven. Diens broer Frederik woont dan in Terborg en vestigt zich van daaruit op een stuk land, "dat guet ter Slangenborch" twee kilometer ten noorden van het klooster, waar hij ergens tussen 1445 en 1483 een nieuw, ridderlijk verdedigbaar huis bouwt. In de loop van de eeuwen breidden de elkaar opvolgende eigenaren van Slangenburg door vererving, aankoop en ontginning hun bezit uit.

Vanuit ooit misschien alleen een bosperceel voor de jacht, of die curtis, groeit de omvang zoals op de kaart uit 1641 aangegeven (pag. 19), naar de uitbreidingen van F.J. waarvan het lanenstelsel alleen al 135 ha. omvat, tot 350 ha. in 1774 en bijna 600 ha. in de vorige eeuw. Sinds de onteigening van de Duitse eigenaren na de Tweede Wereldoorlog is het landgoed van Staatsbosbeheer. Het kasteel met het terrein binnen de gracht is sinds 2016 van Stichting Monumenten Bezit (die al te voortvarend op haar site stelt dat het kasteel er al in de tijd van Maes van Baer zou hebben gestaan).

De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) bracht 'voldigden durchtochten' van zowel Staatse als Spaanse troepen. De Staatse legers drongen daarbij hardhandig het calvinisme op als nieuw en preferent geloof. Omdat de Van Baers - zoals de meeste edelen in de streek - katholiek bleven, werd Slangenburg in 1585 gepunderd en verwoest, net als eerder al klooster Bethlehem. Het was het definitieve einde van het klooster (overigens niet te verwarren met de huidige Sint Willibrordusabdij, die pas na de Tweede Wereldoorlog op een andere plek gebouwd is).

Kasteel Slangenburg werd wel herbouwd, in 1612 door de grootvader van F.J., die de landerijen uitbreidde door o.a. voormalig bezit van het klooster aan te kopen. Op de kaart van 1641 staat een verhaal over het recht om bomen te planten in de zoom rondom het bezit, aangegeven met kruisjes. Die aanplantdrift bleek erfelijk, want F.J. zette 50 jaar later meer dan 200.000 bomen neer op zijn nieuw aangelegde landgoed, 'ene seer grote ende considerabele plantagie'. Sindsdien is voor het landgoed houtproductie altijd een belangrijke bron van inkomsten gebleven.

* Een havezate was een ridderlijk versterkte hoeve met bestuurlijk stemrecht. Graafschap Zutphen telde er 36. In richterampt Doetinchem lagen drie daarvan: Barlham, Hagen ('de Kelder') en Slangenburg. Doetinchem kende toen dus drie individueel stemgerechtigden. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2018 bleek de democratie iets verder ingedaald en waren het er 45.702.

Tijdens het jubileumverblijf van projectleider L ten kastele ging hij bij zijn omzwervingen door de Slangenburgse bossen een band aan met boom Joop, een slungelige jongeling aan de Holdrostweg tussen Brouwer en Brunsveld. Als ware zoon der natuur is dit Joop echter om het even.

In perspectief

Om een beeld te krijgen van de verhouding tussen de historische F.J. en de bij schrijven dezes nog levende L, is het goed de heren even de maat te nemen. F.J.'s trapezium, slechts een deel van zijn bezit - omvat zoals gezegd 135 hectare en is daarmee exact (maar dan ook exact!) 5.000 keer zo groot als de privé-kavel van L. Waarmee het Slangenburgse lanenstelsel zo groot is als de helft van L's hele woonwijk (zie luchtfoto hiernaast). De wijk van L telt 10.000 inwoners. De helft daarvan zou dus in F.J.'s trapezium kunnen wonen.

L ziet op internet dat een hectare bouwland ongeveer 5.000 euro per jaar kan opleveren (alweer het getal 5.000!), wat betekent dat F.J. uit zijn (wei)land- en bosbouwtrapezium een inkomen kon verwerven van ergens rond een half miljoen euro naar huidige maatstaven. Daar kwamen de inkomsten van de pachtboerderijen en andere bezittingen nog bij, plus zijn topinkomen als topmilitair. Laten we bij wijze van wilde gok zeggen dat zijn jaarinkomen bij

Woonwijk De Huet te Doetinchem met projectie van de omloop van het Slangenburgse lanenstelsel. De Kasteellaan loopt hier vanaf L's huis naar de rivier de Oude IJssel.

elkaar de koopkracht van twee miljoen huidige euro's bedroeg. L zou het graag verdienen, want dat van hem is netto zo'n tachtig keer lager. Maar het is toch niet zo astronomisch als hij verwachtte.* Misschien dat daarom F.J., hoe rijk en succesvol hij ook was, toch hardnekkig vervuld bleef van het gevoel tekort te worden gedaan. Eindeloos dramde hij door bij de

hoogste autoriteiten over steeds weer de volgende vurig gewenste promotie en opslag. Gepreoccupeerd door zijn vele ruzies, mikpunt van laster, en mismoedig door vermeend gebrek aan erkenning, schrijft hij in 1705 zelfs, 'Ick bin zoo ongeluckigh dat ick drie weecken door chagrin te bedde hebbe gelegen.'

*Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis kent een omrekenmodule voor waardevergelijking van oud en nieuw geld. Die is echter opmerkelijk behoudend met een factor 10 (incl. omslag naar euro). Bij een taxatie uit 1775 wordt het kasteel binnen de gracht, dus zonder houtplantage, gewaardeerd op 30.000 gulden. Dat zou dan nu ongeveer 300.000 euro zijn. Voor dat geld zou zelfs L nu bijna kasteelheer kunnen worden. Dus die factor klopt niet. Het Wikipedia-artikel over F.J.'s tijdgenoot Cornelis Tromp stelt een factor 50. Dan zou het kasteel nu 1,5 miljoen euro waard zijn. Nog steeds aan de magere kant...

Abelangrijk

L laat dit tot zich doordringen: op het landgoed waar hij logeert, waarover al eeuwen gasten hun bewondering uiten; dat kunsthistorici canoniseerden tot een van de vroegste prachtvoorbeelden van Nederlandse barok; waarvan na ruim 300 jaar nog dagelijks mensen genieten; daar lag F.J. baron van B., de genius achter dit alles, drie weken van ellende te bed omdat hij zich miskend voelde. Hij voelde zich al te onbelangrijk. En dan te bedenken dat wij inmiddels weten dat project-leider L nog eens 5.000 keer onbelangrijker is!

Maar wat betekent dat eigenlijk: onbelangrijk zijn? L denkt aan Dorothea, jong, voornaam, aanbeden, rijk, mooi. Maar het behoedde haar niet voor een dodelijke ziekte. L denkt aan zijn eigen jongere broer: net zo dood. 'Door god gegeven' betekende diens naam. L had er zo'n last van dat god zijn eigen geschenken zo achteloos vernielt, dat hij veel moest wandelen om te kalmeren. Al wandelend, en zich onderwijl verbazend over dat

genadeloze geven en nemen van de natuur, kwam hij per ongeluk op een dag in het jaar des heren 2005 bij de Heidenhoekse Vloed. Waar de nieuwe natuur een schone lei leek. En zo werd het (on)belang van de dood de wortel van Plan Radix. Want zoals F.J. na de dood van zijn Dorothea zijn zenuwen stak in het herscheppen van zijn land en kasteel, zo stak L zijn zenuwen in het herdenken van het Radixgebied. Beide even onbelangrijk. De natuur, god van Spinoza, maalt er immers niet om wie zich bij leven gezien voelt, noch wie er hoe en wanneer doodgaat.

En toch: Dorothea en L's broer bestonden, er is innig van ze gehouden en om hun gaan geleden. Zo belangrijk waren ze dan toevallig weer wel. Dus wat wil die godvergeten natuur, die harteloos en onbetrouwbaar geboorte en dood uitdeelt, van ons (godverdomme!)? Zijn we nou belangrijk, onbelangrijk of wát!? L meent in dezen een jubileum-aanbieding te kunnen doen. Broedend op de kwestie heeft hij een ei gelegd in de vorm van een nieuw woord: abelangrijk (A). Het voor-

voegsel a- is weliswaar net als on-een ontkenning, maar het drukt geen gebrek uit. A- drukt uit dat het er niet toe doet. Belangrijk (B) is iets van belang, onbelangrijk (O) is iets dat belang mist, maar abelangrijk (A) is iets waarbij belangrijk of onbelangrijk geen rol speelt. De Algemene Nederlands Spraakkunst noemt dat 'een strikte neutraliteit'. Dus ik ben abelangrijk, denkt L. Boven de deur van zijn onbeduidende rijtjeswoning ziet hij het schild met zijn nieuwe lijfspreuk al hangen. *Ergo agravis sum! Ik ben dus abelangrijk!*

Dit, aangevuld met op de wc een mooi Delftsblauw tegeltje voorzien van de fundamentele formule $A \neq B \neq O$, geeft het jubileum precies het juist cachet, voelt L.

Bron: www.doenkids.nl

Geometrie

Dat L geen rekenwonder is, wisten we al. Maar het belette gelukkig niet dat in voorgaande nummers het landschapsonderzoek van Plan Radix meermaals getalsmatig en geometrisch is uitgevoerd. Wat ook nu weer op zijn plaats is, want zowel het dijkensysteem rond het Radixgebied als dat van Slangenburg danken immers hun vorm aan calculatie; vooral die van winst en verlies, in combinatie met het groeiend vermogen tot landmeten en het verrichten van grondwerken. Al in bijbelboek Genesis blijkt uit de beschrijving van de tuin van Eden dat God en zijn mensen, in tegenstelling tot de dieren, de chaos der vrije natuur met geometrische ingrepen efficiënt trachten buiten te sluiten.* Backer schrijft: "Van de muur om het paradijs is de vorm niet aangegeven, maar deze moet een symmetrisch grondvlak hebben omrand - rond, vierkant of meerhoekig - want er was een duidelijk middelpunt."

L heeft ondertussen kamer Parkzicht

verlaten en is vertrokken naar Kleef. Daar beklimt hij de burcht (het blauwe X-je op de kaart van pag. 31) vanwaaruit hij in zuidoostelijke richting in de diepte kijkt. Duidelijk is daar de bosrand op de stuwwal te zien, die in een halve cirkel wordt begrensd door het riviertje Kermisdahl. L is hier omdat tuinhistorici als Woerdeman en Overmars het lanensysteem in deze *bend in the river* - 'galeien' genoemd - als meest directe inspiratiebron voor landgoed Slangenburg zien. De bouwheer ervan, prins Johan Maurits van Nassau-Siegen, was zes jaar gouverneur-generaal van Nederlands Brazilië, voordat hij in 1647 stadhouder van Kleef werd. Het jaar daarvoor was zijn broer Hendrik getrouwd met Maria Magdalena van Limburg-Stirum, vrouwe van Wisch, geboren in Terborg. De Nassaus werden daarmee burens van Van Baer. F.J., geboren in 1645, zal gezien zijn latere preoccupatie met maatschappelijke status geboeid zijn geweest door de Nassaus. In een document van 1680 verklaart Hendrik dat de heren van Wisch vaak gingen jagen rondom Slangenburg,

* Tot God en de mensen moet overigens sinds een jaar of vijf ook de kogelvis gerekend worden. Want toen ontdekten duikers dat dit zeer giftige, culinair reeds gewaardeerde visje, ook de tot dan onbekende kunstenaar achter fraaie, puntsymmetrische zeebodemcirkels is.

ook al "doenmaels Slangenburg soodanige forme niet en hadde als het nu is hebbende", dus ook al lang voor de verbouwingen van F.J. Naarmate zijn militaire carrière vorderde, ging zijn volgehouden katholicisme in dienst van de calvinistische Verenigde Nederlanden meer tegen hem werken. Maar hij bleef toch op redelijk goede voet (ondanks zijn eeuwige gedram om opslag en geruzie met zijn meerderen!) met stadhouder-opperbevel-

Kogelviszeebodemimmiting.
Foto: Yoji Ookata

De bocht in de Kermisdahl bij Kleef met daarop geprojecteerd de lanenstelsels van:

- Villa Emo van Andrea Palladio (wit)
- De 'galeien' bij Kleef van Johann Moritz van Nassau-Siegen (blauw)
- Slangenburg (geel)
- Ontginning rond Heidenhoekse Vloed, deels Radixgebied (donkerrood)

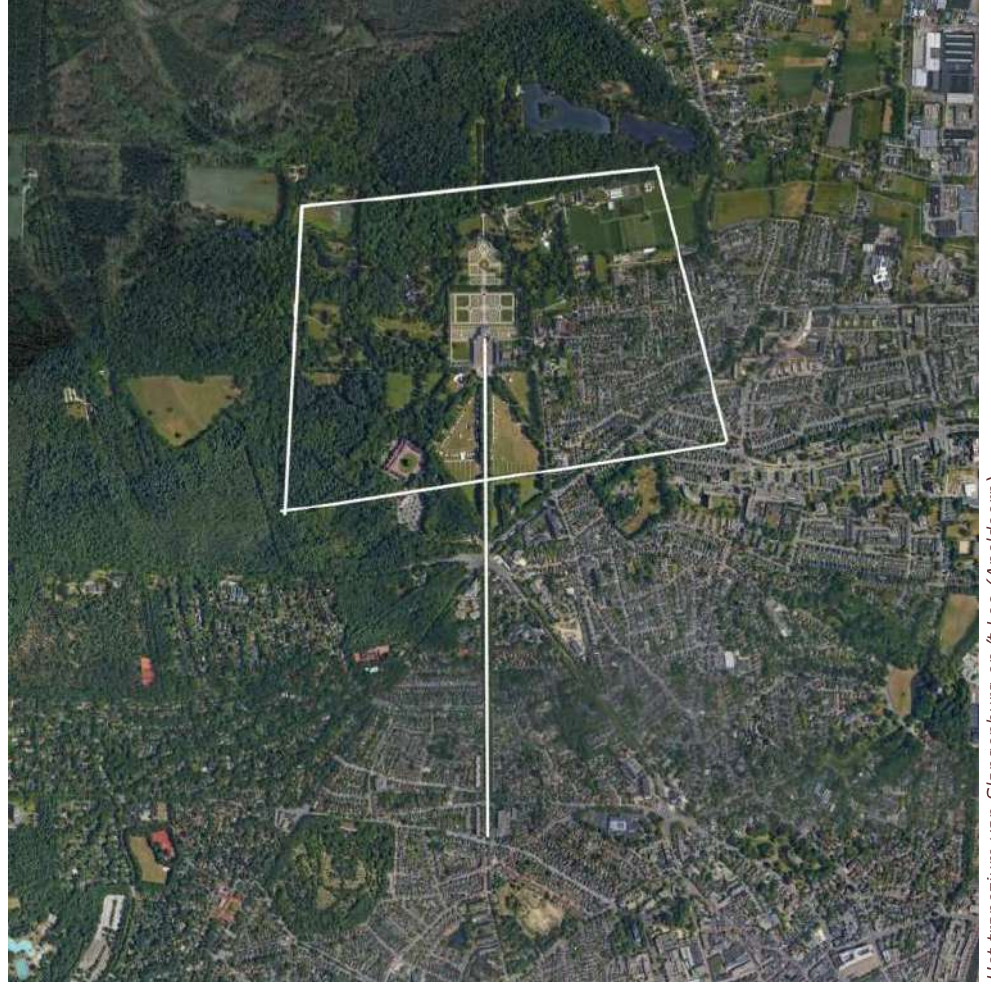
hebber prins Willem III van Oranje, achter-neef van buurman Hendrik en diens flamboyante broer in Kleef.

Over de scholing van F.J. is niets bekend. Hij ging vermoedelijk zoals veel adellijke jongens rond z'n 16e in dienst. Op z'n 23e had hij het al even ver geschopt als zijn vroeggestorven vader; hij is dan kapitein bij de infanterie met een eigen compagnie van ruim 100 man. De grote mannen in en rond het leger, zoals Coehoorn en Huygens, zullen hem gestimuleerd hebben. Zij, en vooral ook de Oranjes en andere takken van het huis Van Nassau, waren toegewijde en spraakmakende bouwers van paleizen en parken, waarmee ze grote invloed hadden op de architectuur van de 17e eeuw. Frederik Hendrik - 'de stedendwinger van bou-lust soo beseten'- zette in de eerste helft van de 17e eeuw de toon met paleizen als Honselaarsdijk, Huis ten Bosch en zijn Huis te Dieren. Al die investeringen werden voor een groot deel betaald met inkomsten uit oorlogsvoering. Dus dat F.J. er op gespitst was zijn militaire bezigheden

zo goed mogelijk te laten renderen om er zijn landgoed mee op te stoten in de vaart der volkeren, paste geheel in zijn tijd en nagestreefde sociale milieu. De meest uitbundige smaakmaker en überhaupt een levensgenieter van legendarisch formaat was de al genoemde stadhouder van Kleef. Zoals vermeld, woonde F.J. met Dorothea in Emmerik, dat bij Kleef hoort. Het kan niet anders of zij hebben Johan Maurits, de flamboyante broer van hun buurman, gekend. Het was een man die indruk maakte. Zozeer zelfs dat toen Versailles gebouwd werd, de Zonnekoning in Kleef om advies liet vragen. Ook F.J. moet bewonderend hebben rondgelopen in de architectonische wonderen die 'de Braziliaan' had aangelegd. De bron van diens inspiratie was vooral de klassieke oudheid. Op zijn grafmonument liet hij bijvoorbeeld Romeinse artefacten aanbrengen als een soort trofeeën. Ook in de muurschilderingen van Slangenburg zien we een sterke oriëntatie op de klassieken. En daarmee op Italië. Overmars noemt de stijl waarin

Slangenburg gezien moet worden dan ook niet voor niets Hollands Palladianisme en wijst daarbij op villa Emo uit 1557 van de grote Italiaanse architect Andrea Palladio. Bij het op elkaar leggen van de lanenstelsels van Palladio, Johan Maurits, F.J. en tenslotte ook nog het Napoleontisch raster, toont zich inderdaad een opvallende vormrijm (pag. 31). De lanenstelsels lijken sterk op elkaar en verschillen met het voortschrijden der eeuwen vooral in grootte; hoe later hoe groter. Waarbij Slangenburg zich als privé-lanenstelsel nog altijd met de grootste van de wereld kan meten. Zelfs op de plattegrond van het latere Versailles blijft F.J.'s trapezium makkelijk zichtbaar. En 't Loo van F.J.'s baas Willem III past erin alsof het ervoor gemaakt is (zie pag. 33).

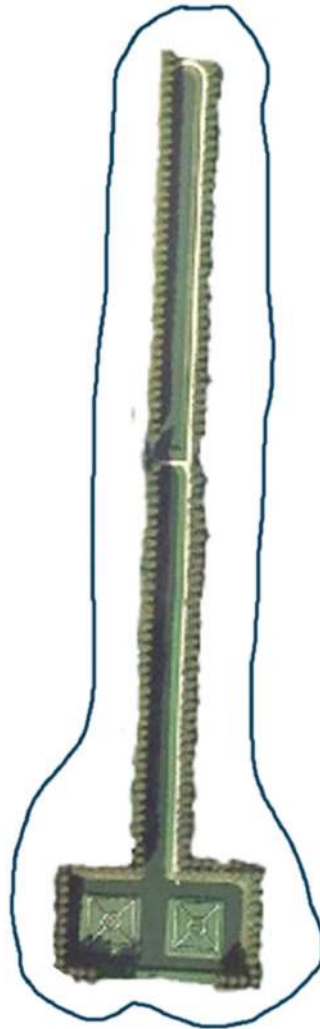
Het trapezium van Slangenburg op Versailles.

Het trapezium van Slangenburg op 't Loo (Apeldoorn).

Drift tot kuisheid

De interesse in wie de grootste heeft, komt veel voor onder heren van stand. Zo was Willem III bepaald tevreden met het feit dat de grootste fontein van 't Loo met zijn 14 meter een hele meter hoger spoot dan de hoogste van zijn eeuwige rivaal Lodewijk XIV in Versailles. En ook aan het ontwerp van Johan Maurits' kanaal bij Kleef (rechts) is te zien dat men in prefreudiaanse tijden nog ongeremd kon genieten van een stukje architectonisch verplassen. Het lijkt erop dat F.J. daarbij de nuchterheid en praktische inslag van de boerenadel behield. De technische en bestuurlijke uitdaging rond het waterbeheer in zijn omgeving was al ingewikkeld genoeg zonder fontein-vraagstukken. F.J. koos bij zijn landgoed voor het klassieke Italiaanse adagium 'utilità e consolatione' (opbrengst en vertroosting) en liet al te bewerkelijke praal over aan anderen. Wat niet wil zeggen dat hij met zijn bezit geen indruk wilde maken. De toerit naar zijn kasteel, de modieuze rotonde, het vierkante plein, de

Het opmerkelijk fallisch vormgegeven kanaal voor het amfitheater in Kleef. Opdrachtgever was Johan Maurits van Nassau-Siegen in 1660. De laan erlangs is inmiddels omgedoopt in Joseph Beuys Allee, als verwijzing naar het feit dat ook in de moderne kunst menig opmerkelijks is geërecteerd.

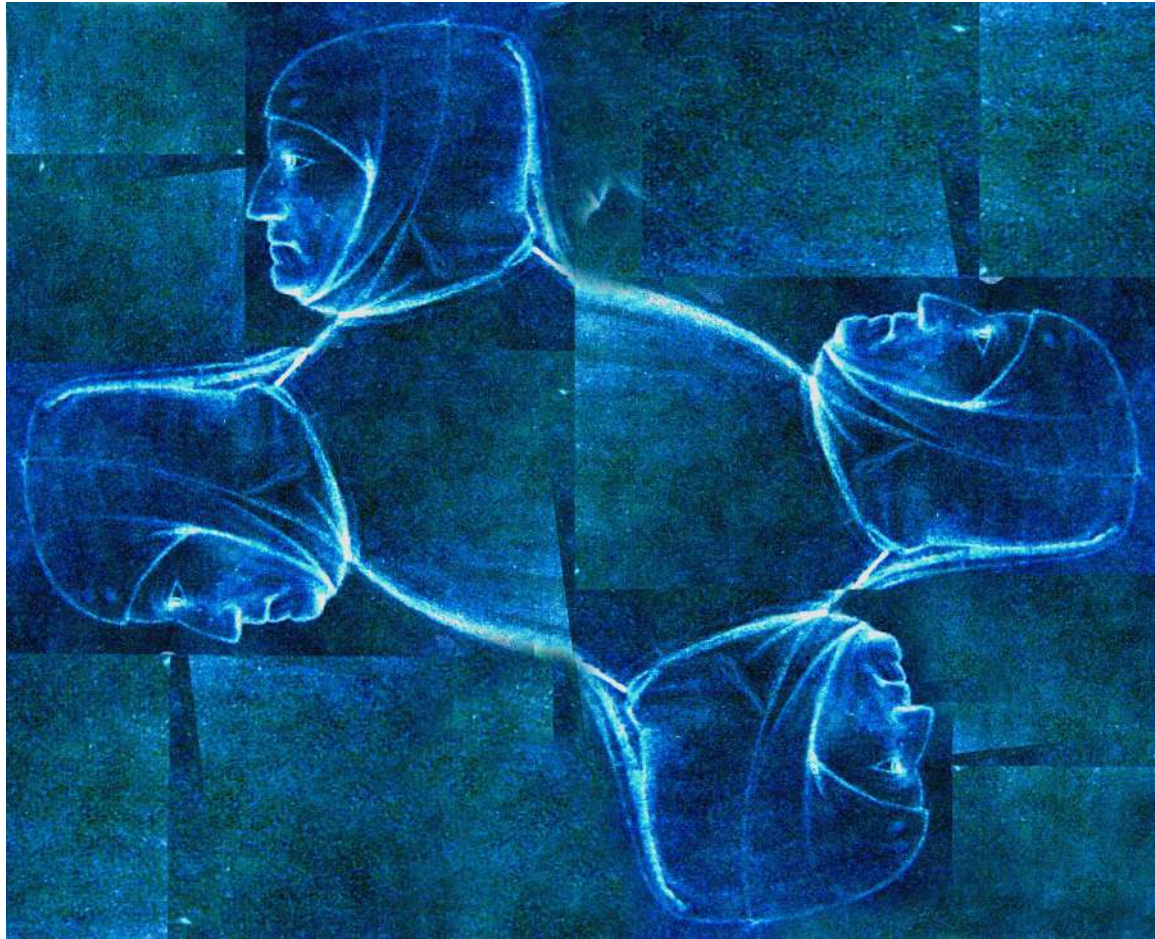
nieuwe ontvangsthuis en de diepdoordachte muurschilderingen moesten zonder twijfel duidelijk maken; hier woont een erudiete esthete, die op de hoogte is van de laatste inzichten op het gebied van ontginningstechniek, architectuur, kunst en cultuur.

Dat er op het goed geen gezin woonde, diende de bezoeker wat F.J. betrof vooral zien in het kader van zijn christelijke kuisheid. De nooit getrouwde baron zou zelfs toegelaten zijn tot een theologische richting die een tweede huwelijk om hogere motieven afwijst. Maar F.J. zou F.J. niet zijn als zijn kuisheid zonder slag of stoot was verlopen. Hij kreeg een affaire met zijn bloedverwante Johanna de Jeger uit Emmerik. Zij was een klopper; een van de vrouwen die langs de deuren van de 'paapsen' gingen en kloppen ten teken dat men samen ging komen. Want sinds de Reformatie mochten de katholieken in de Republiek geen openbare missen meer houden, dus ook geen kerkklokken luiden. Kloppers legden vaak een gelofte van kuisheid af. Niettemin kon de familieband noch

beider kuisheidsdrift voorkomen dat Johanna een zoon kreeg, die ook Frederik Johan werd gedoopt (1678). Maar F.J. wilde zijn zoon niet erkennen. Johanna klaagde hem aan wegens eerroof, verkrachting en weigeren van uitkering. Bovendien kwam er nog een aanklacht wegens poging tot abortus bij. Het werd een publiek schandaal dat door een hele reeks processen bij het Hof van Gelderland lange tijd voortsleepte.

In het boekje *Petrarca, Sonetten* handelen alle gedichten van de 14e-eeuwse dichter en taalwetenschapper over zijn platonische, maar - of juist daarom zo - verterende liefde voor de schone Laura. Toch gaan ze volgens vertaler en inleider Van Dooren niet over "de figuur Laura, die als persoon slechts vaag en op de achtergrond aanwezig is. (...) Zijn liefde voor Laura is in werkelijkheid niets anders dan een voorwendsel waarvan hij zich bedient om aan zijn complexe, steeds fluctuerende stemmingen en gevoelens artistiek gestalte te geven."

Het doet L denken aan de zo op zijn eigen kuisheid hopende baron F.J. en

Petrarca kwadrupel

zijn kasteel vol allegorische lyriek rond Dorothea. Benieuwd of F.J. van Petrarca's Laura gehoord kan hebben, vindt L inderdaad op internet dat in de 17e eeuw een zeker 'Petrarquisme' leefde. Niet dat de sonnetten op ieders nachtkastje lagen, maar wel dat vooraanstaande

dichter-denkers als P.C. Hooft en Christiaan Huygens herkenbaar door Petrarca beïnvloed zijn, en ook dat er enkele (gedeeltelijke) vertalingen beschikbaar waren. Bovendien was Huygens (Hooft was al dood) een goede bekende in de kringen van F.J. Hij was o.a. tijdelijk secretaris

Vijver met gat, bij de kruising Kasteellaan-Schapensingel.

geweest van F.J.'s buurman Hendrik. Wat Petrarca's houding ten opzichte van Laura bijzonder maakte binnen de traditie van hoofse, dus per definitie al afstandelijke liefde, was dat hij de spanning tussen zijn eigen christelijke ambitie tot kuisheid (en

hoop daardoor hellevaart te voorkomen) enerzijds, en de verlokkingen van de aardse, tijdelijke schoonheid anderzijds, psychologische diepte gaf. Zijn zelfreflectie is een uitzonderlijk vroeg voorbeeld van modern, humanistisch

egocentrisme*. De sonnetten geven, zegt Van Dooren, een "verbazingwekkend inzicht in datgene wat specifiek menselijk is." En dat in een tijd die geheel beheerst werd door een almachtige God, wiens oordeel over jouw hellegang afhing van je

** Zo is mijn leven en ik walg ervan, maar zwak en willoos blijf ik eraan hangen en in mijn onmacht doe ik wat ik kan.*
Petrarca

eigen gedrag. En daar hoorde geen vrijzinnig "gecopuleer" bij, zoals Backer het noemde. De mannelijke drift mocht zich sublimeren in parken vol fonteinen, maar de daadwerkelijke vieselijke uitleving van geslachtslust was, hoewel uiteraard ook toen aan de orde van de dag, een permanente bron van zondebesef en (dus) vrees. Menig man schreef in zijn memoires dan ook, dat hij helaas in zijn jeugd nog niet genoeg bij zijn verstand was om zich in te tomen, en hoopte maar dat het godsvruchtige leven na het doven der lusten alsnog een plekje in de hemel waard was. Zo ook Petrarca, die in zijn 'Brief aan het nageslacht' schrijft dat hij slechts onder één enkele liefde geleden heeft, die voor Laura, maar dat die volkomen zuiver, dus ongeconsumeerd, bleef. En hij suggereert dat het misschien maar goed is dat haar dood (door de pest) het vuur bluste. Volgt een schuldverklaring over zijn minder hoofse seksuele escapades; "Hoe graag ik het ook zou willen, ik kan van mezelf niet zeggen dat ik de zinnelijke genietingen niet heb gekend. Maar dit kan ik met zekerheid zeggen, dat

Slangenburg, voorplein met waterval.

ik, hoezeer ik ook door het vuur van mijn leeftijd en mijn karakter ben meegesleept, toch altijd diep in mijn hart die minderwaardige praktijken heb verafschuwed. Toen ik evenwel tegen de veertig begon te lopen, heb ik, ofschoon nog lang niet uitgeblust en boordevol energie, niet alleen die schandelijke daad zelf, maar ook iedere herinnering eraan zo volledig

afgezworen, dat het leek alsof ik nooit een vrouw had gezien. En dit beschouw ik als een van de gelukkigste ervaringen en ik dank God dat hij mij, nog in de kracht van mijn leven, van een zo onwaardige en afschuwelijke slavendienst heeft verlost." L, reeds decennia energiek boven de veertig en nog opgevoed met de

Slangenburg met feestelijke eikeltoren.

katholieke overtuiging dat bij masturbatie Gods Alziend Oog onder de dekens met geboeide afkeuring meekeek hoe zijn jeugdig ruggenmerg leegliep door de vrijkomende vochten, leest Petrarca's schuldbekentenis toch nog met verbazing en herkendend mededogen. Legerleider F.J. zal dus, net als de door koningen en pausen op handen gedragen dichter Petrarca, vaak zijn oplevende mannelijkheid door wroeging gekweld hebben verfoeid. Om de gefrustreerde energie vervolgens te sublimeren in cultureel geaccepteerde dadendrang. Johanna en haar zoon waren daar niet beter mee af, maar het maakt wel inzichtelijk dat als het hebben van seks een 'onwaardige en afschuwelijke slavendienst' is, en je tegelijkertijd een onbevlekt

christelijk ridder wilt zijn, het erg moeilijk wordt om toe te geven dat je een onwettige zoon hebt. Wat blijktbaar ook niet veel voorkwam. Schama schrijft in Overvloed en

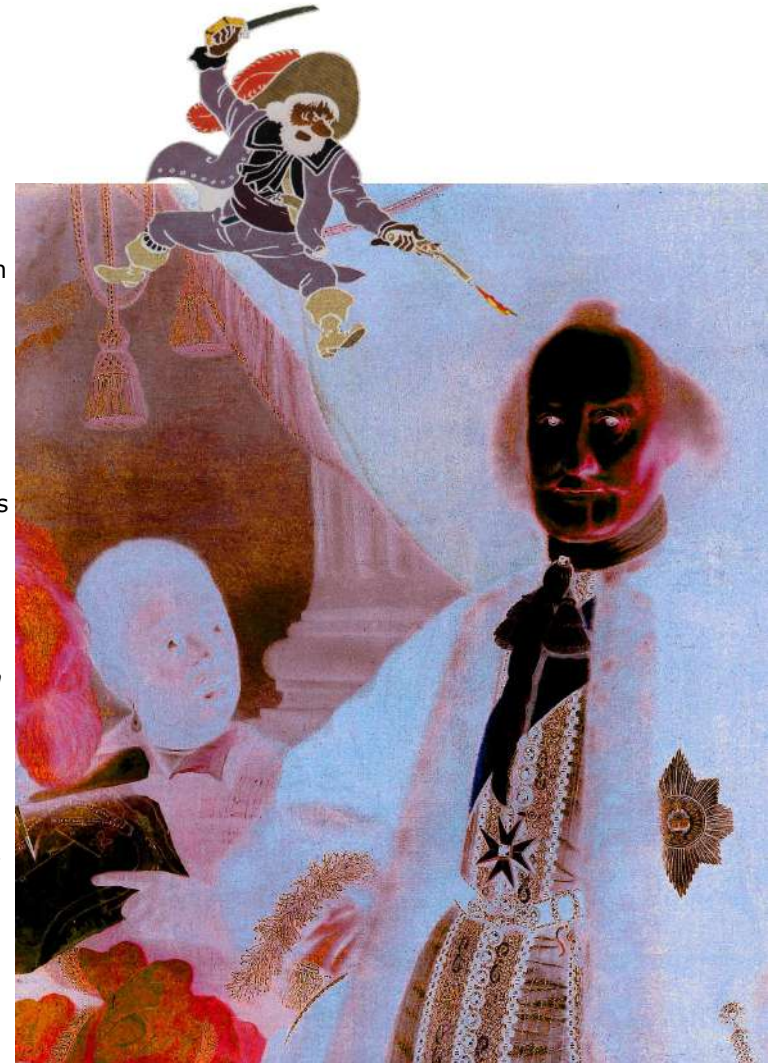
onbehagen, dat de weinige gegevens uit die tijd er op duiden dat het aantal onwettige kinderen in het zeventiende-eeuwse Nederland zeer klein was. Wat overigens niet betekent dat de seksuele moraal alleen maar in kuisheid werd vertaald. Er was brede ruimte voor eigen interpretatie tussen enerzijds de strenge opvatting dat "het houwlicks bedt en is geen goot van vuyle lusten", en anderzijds de toch redelijk gulle inschatting in een voorlichtingsboek dat je met vijf zaadlozingen per nacht nog prima bezig was.

L vreest niettemin dat de unieke omvang van F.J.'s rechtlijnige lanenstelsel laat zien hoezeer de gekweldde baron voelde dat hij veel 'vuyle lusten' te sublimeren had.

Heldhaftig landschap

De germanist en theoloog Jens Voss schreef in 1994 het essay *Heros im Garten*, dat L, rondscharrelend in een boekhandel te Kleef, aantreft in het boek *An den Wassern zu Cleve*. Voss legt F.J.'s voorbeeld, de Kleefse stadhouder Johan Maurits van Nassau-Siegen, op de sofa ter analyse van diens tijdgeest. De kleurrijke prins maakte met zijn architectonische dadendrang aanschouwelijk waar de edelman in zijn tijd mee worstelde. Maurits' motto was 'Bouwen, graven, planten!' En dat deed hij dan ook. Eerst in Den Haag (het Mauritshuis), daarna in Brazilië (Mauritsstad) en vervolgens in Kleef e.o. Maurits nam, als een van de eersten boven de Alpen, het Italiaanse idee over dat huis, tuin en park (*Gartenpark*) een geheel moeten vormen dat de grootsheid van de eigenaar verbeeldt. Die moest een klassieke held zijn, een heros. Maar daar kwam wel het een en ander bij kijken. Met onverschrokken strijd moest de edelman-ridder tonen dat hij uit het juiste, onbuigzame hout gesneden

was. Strijdvaardig troepen aanvoeren was daarbij niet alleen een profijtelijke professie, maar vooral dé manier voor adellijke mannen om hun zelfbeeld te vormen en het leven zin te geven. Daar hoorde, mede door de vrijheden die de adel zich ten opzichte van eenvoudiger volk kon permitteren, de nodige heetgebakerdheid bij. Niet alleen van J.F. is bekend dat hij zijn misnoegen nadrukkelijk ventileerde. Een zelfde soort eerzucht en kortelonterigheid is bijvoorbeeld ook bekend van tijdgenoot Cornelis Tromp (1629-1691). En in de stripserie *Kuifje* gaan zelfs kapitein Haddocks beroemde woedeaanvallen terug op F.J.'s tijd. Dat blijkt in het deel *Het geheim van De Eenhoorn*. Haddocks 17e eeuwse voorvader, François ridder Hadoque, kapitein in dienst van Lodewijk XIV, bestookt daarin reeds zijn omgeving met bloemrijke tirades ("Duizend bommen en granaten, kom maar op, wafelijzer, carnavalskaper, mosterd-pot, aapmens, potvis!!!"). De heros in de tuin van Voss is de edelman die het tot zijn eer rekent om heldendaden te verrichten en daarbij, niet geremd door gebrek

Prins Johan Maurits van Nassau - Siegen, 'de Braziliaan' (1623 - 1679) door Pieter Nason, 1675, met slavin. En met François ridder Hadoque, uit *Kuifje*, *Het geheim van De Eenhoorn*, Hergé, 1946.

aan ego, een mythische status te bereiken. Wijsgeer, geneesheer en schrijver Kaspar van Baerle (de 'Barlaeus' van het bekende gymnasium) noteerde, "een heroïsch hart, dat land en mensen regeert, moet ook een heroïsch huis (...) hebben". Waarbij de relatie met de natuur, die overwonnen moest worden om het heldenhuis te kunnen bouwen, ook een mythische omvang toegedicht kreeg. In een beschrijving van de aanleg van Maurits' huis en park in Brazilië suggereert Barlaeus dat de natuur daar wachtte om gewillig in de handen van zulk een 'braaven Opperheer' tot haar juiste, geciviliseerde vorm te worden geplooid. Dat wil zeggen dat ze haar chaotische nutteloosheid schuldbe- wust opgaf voor de held die de juiste orde kwam scheppen. Die juiste orde toonde zich in esthetiek op basis van kennis van de klassieke oudheid én oog voor winstgevende efficiëntie. Tragisch is daarbij, dat de geculti- veerde Maurits, die nog steeds ook in Brazilië geldt als verlicht bestuur- der, voor de daartoe benodigde arbeidskracht *en passant* de Neder- landse slavenhandel op gang bracht.

Heroïek op het slagveld ging dus hand in hand met heroïek in de landschapsarchitectuur, die geasso- cieerd werd met christelijke deugd. Want door het temmen van de natuur werd het oudtestamentische paradijs herschapen. Bovendien kon de christelijke held met zijn bouw- werken in toenemende mate ook zijn wetenschappelijke kennis tonen. Maurits verzamelde in Brazilië van alles en nog wat aan exotische onbekendheden en verscheepte dat naar de Republiek om aan het verbaasde publiek te laten zien. Want ook dat was een nieuw element; het publiek. Maurits was een van de eersten die zijn parken openstelde voor bezoekers, in een tijd dat 'het volk' een maatschap- pelijke factor van belang werd. Na de publieke, kannibalistische slachting van de gebroeders De Witt in het Rampjaar 1672 vestigde deze in feite nu ook mythische kracht zich als bedreigende en corrigerende factor voor de elite. Want het aanleggen van al die buitenplaatsen en parken diende dan wel het tonen van heldenprestige, maar verkwistende rijkdom in een maatschappij met een

grote, straatarme onderlaag, zorgde voor de noodzaak om met enige redenatie het groeiende ongemak over de schrijnende verschillen te vergoelijken. Tenminste, dat gold in de stad. Op het platteland, en zeker ook in de Achterhoek waar (onder)horigheid nog eeuwen zou duren, vond het leven van het werkvolk in een ander universum plaats dan dat van de baron. Terwijl zijn analfabete pachters met grond- gebonden verplichtingen op het land hun lichamen voortijdig versleten in een wereld niet groter dan enkele vierkante kilometers, bezocht F.J. de toonaangevende hoven van de Nederlandse Republiek, van Duitse vorsten en Engeland, en trok vaak maanden per jaar rond met zijn legertroepen. Zijn referentiekader strekte zich uit van de organisatie van zijn afgelegen goederen tot de nieuwste inzichten op het gebied van vestingbouw, schone kunsten, diplo- matie en strategie. De ware edelman moest dan ook in de 17e eeuw als een Chinese circus- artiest vele bordjes in de lucht houden. Hij diende op een belangrijk slagveld te belanden om eer en roem

te behalen. Hij moest zich met een gepaste geloofskeuze verzekeren van een plaats in het paradijs zonder er zijn wereldlijke carrière mee te frustreren. Hij moest een juiste mate van humanisme betrachten om zijn onafhankelijke intelligentie te bewijzen. Hij moest een verfijnde estheet zijn, die zijn geschooldheid toonde door de Oude Grieken en Romeinen te kennen en allegorisch te kunnen toepassen. En hij moest zakelijk zeer succesvol zijn om het juiste decorum op te houden. Al met al niet een pakket van eisen waar de eerste de beste onbezoldigde en zelfbenoemde projectleider aan zou weten te voldoen. Dat F.J. het zwaar had, mag dus niet verbazen. Door zowel stand als karakter moest en zou hij bij de echte mannen horen en legde (dus) een kasteel met Franse tuin en Italiaans landgoed aan. Maar hij bleef daarbij wel praktisch. De grandeur bijvoorbeeld van het nabijgelegen huis Bergh onder Oswald III permitteerde J.F. zich niet. Beide mannen wisten lang voor hun dood dat ze zonder directe erfgenaam zouden sterven. Oswald liet dus een gigantische schuld na, maar F.J.'s ervende neef Johan mocht zich verheugen in een groot, noest bijeengewerkt vermogen.

Onder in de cirkel de Zwanenburg te Kleef met de beide beroemde zichtlijnen uit de eerste helft van de 17e eeuw aangelegd door Johan Maurits van Nassau-Siegen; links de lijn naar boven vanaf het amfitheater (naast museum Kurhaus) over het dal van de Rijn naar Hoch-Elten (8,4 km.) en rechtsonder de lijn naar kasteel Moyland (7,5 km). (Moyland kwam overigens vanaf 1772 tijdelijk samen met Slangenburg in één bezit; dat van Adriaan Steengracht.) De halve cirkel in rood onder de as naar Moyland is het lanenstelsel 'galeien' dat rond 1665 de inspiratie vormde voor Slangenburg. In de bleke cirkels verder naar boven Emmerik (waar Dorothea stierf), Huis Bergh (waar losbol Oswald III feestelijk andermans geld verjubelde onderwijl F.J. het zijne verstandig in zijn landgoed investeerde), het 'ei' van Doetinchem (waar F.J. de grond van de marke bijkocht om zijn lanenstelsel aan te kunnen leggen) en bovenaan Zelhem (waar F.J. begraven ligt). Door de witte lijn verbonden: Zwanenburg en Slangenburg (geel). Bovenaan in wit het Napoleontische ontginningstrapezium rond de Heidenhoekse Vloed (blauw), de ruggengraat van het jubilerende Radixgebied. Het geheel overspant hemelsbreed 30 kilometer, hier gezien vanaf zes kilometer hoogte op Google Earth.

1+1=2

F. J. is dood. De zoon van zijn enige zus erft Slangenburg. Die sterft veertien jaar later ook ongehuwd en zonder (wettig) nageslacht. Na een zwerftocht door de zich vertakkende familie wordt het goed in 1772 verkocht voor 400.000 gulden aan een achterlijk rijke Zeeuw die kastelen spaart. Ook in de eeuwen daarna blijft Slangenburg een oord van weelde, al wordt er door sommigen wel degelijk zuinigheid betracht. Zo knipt een kasteelvrouw uit de laatste eigenaarsfamilie vierkante velletjes uit de krant omdat ze wc-papier overdreven luxe vindt. De kinderen krijgen bij aandrang een sober afgeteld aantal uitgereikt.

L is thuis uit Kleef en fietst naar tijdruimtepunt Garvelink in het rode

Pluimersdijk, 3,5 km. Kaarsrecht
gezien ter hoogte van de Bochoitseweg.

cirkeltje op het kaartje van pagina 43. Ook hier kwam F.J. in zijn kist voorbij. Het geometrisch ingerichte landschap ademt een rust waaruit iedere chaos geweken lijkt. Maar is dat zo? De natuur laat zich immers niets gelegen liggen aan de intelligentie en vaardigheid van de mens, noch aan diens domheid en geklungel. En dus ook niet aan diens geploeter om orde te scheppen. Dit door de mens gemaakte landschap houdt L dan ook niet voor de gek. Onder de kaarsrechte lijnen die heerschappij van de mens suggereren wacht de natuur haar

kans af om zich te herstellen in haar schaamteloos woekerende pracht en rotting. Als motor daarachter weet L, zoals wij reeds vernamen, geen liniaal maar een formule. Het lijkt hem nogal wieses dat die formule geen directe betrekking heeft tot de mens. Terecht dat de god van menig

geloof niet afgebeeld mag worden: er valt niets af te beelden dan een formule. Als die formule een keer opgeschreven zou worden en L leeft nog, dan zou hij daarvoor best een keer willen knielen. Maar daar hoeft niet op gewacht te worden. De aanblik van de icoon $1+1=2$ volstaat.

L is terug in het Radixgebied. Hij kijkt naar de bomen in de verte: de rand van Slangenburg, een mannelijk gebied door testosteron ontstaan.

Bij de echte mannen horen, weet L, betekent op archetypisch niveau schuldig zijn aan moord en doodslag, slavendrijverij, verkrachting én het esthetisch herscheppen van de woeste natuur tot nieuw paradijs.

Ingang van Hal B aan de Nijmansedijk.

Bovenste cirkel: het Radixgebied langs de Heidenhoekse Vloed.
Onderste cirkel: Slangenburg.

Eva (2, epiloog)

L wilde graag begrijpen waarom dit land, wat hij al zo lang kent, zo rechtlijnig is. Zijn jubileumverkenning van F.J.'s trapezium was als het eten van de boom der kennis, waarbij de appel een liniaal bleek.

L verliet de velden van de nieuwe natuur langs de stroom van de Heidenhoekse Vloed via de eeuwen oude Brunsveldweg om op het snijpunt met de Kasteellaan rechtsaf te slaan, het geometrisch ontginningsstelsel in van het Slangenburg uit de Gouden Eeuw. Wie waren de Van Baers? Hoe voelde het leven in baron F.J., de heros van dit Radix-jubileumnummer? Wie waren de machthebbers die hij diende en de bedienden die hij knechtte? Hoe is Dorothea gestorven? Wat is er van Johanna en haar afgeschoven zoon geworden? Hoe zat het met pachter Toon, die in 1699 hartje winter door F.J. boerderij 't Loor uit werd gebonjourd? L las van alles, maar hij weet het

Boerderij 't Loor, waar pachter Toon hartje winter 1699 uitgezet werd. Niemand weet meer waarom, of wat er van Toon en de zijnen geworden is.

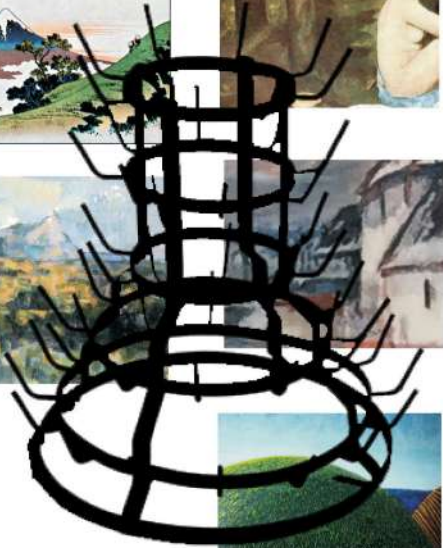
niet. Als Eva at hij van de boom der kennis in het liniaalparadijs Slangenburg. Want het is verleidelijk het hoofd vol te proppen met weetjes. Toch raakte de tafel vol vragen niet veel leger.

Dan leest de projectleider: *De aarde moet groene planten voortbrengen, zaadragend gewas en vruchtbomen, die zaadvruchten dragen op aarde, elk naar zijn soort. Laat het water krioelen van levend gewemel, en over de aarde vogels vliegen langs het hemelgewelf. Laat de*

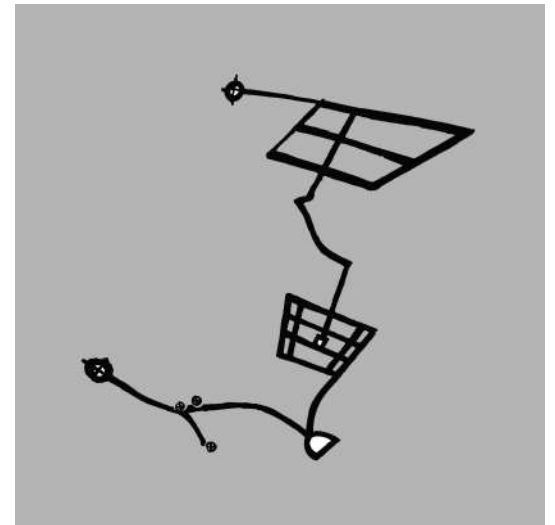
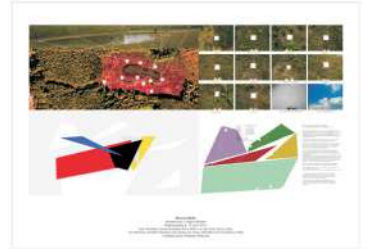
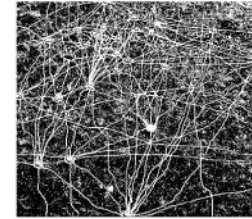
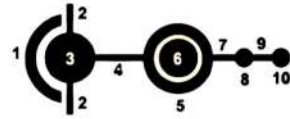
aarde levende wezens voortbrengen van allerlei soort; tamme dieren, kruipende dieren en beesten in het wild, elk naar zijn soort. En voer ze langs mij om te zien hoe ik ze zal noemen: want zoals ik elk levend wezen zal noemen, zo zal het heten. Jawel! denkt L tevreden.

En daarop bracht Jahweh L in een diepe slaap; en terwijl hij sliep, nam Hij een van zijn ribben. Dan bouwde Jahweh een oever langs de Heidenhoekse Vloed uit de rib en leidde de belangrijke mens L tot daar.

Waarmee het voor nu wel zo'n beetje gezegd is.

$A \neq B \neq 0$

Bronnen

Het tijdschrift Plan Radix is geen wetenschappelijke uitgave en ziet daarom af van het gebruik van noten. Niettemin zijn de gedebiteerde feiten en feitjes gebaseerd op het gebruik van bronnen.

- Albers, Lucia; Haartsen, Adriaan; *Landschap rond Abdij Sint Willibrord te Doetinchem*, Albers Adviezen Historische Parken, 2010
 - Backer, Anne Mieke; *Er stond een vrouw in de tuin*, De Hef, 2016
 - Backer, Anne Mieke; Blok, Eric; Oldenburger-Ebbers, Carla; *De Natuur Bezwoeren*, De Hef, 1998
 - Berends, Jan; *Passmanns passie*, Historische vereniging Deutekom en Stichting Gastenhuis Slangenburg, 2012
 - Biografisch woordenboek Gelderland; *Frederik Johan van Baer*, Verloren Hilversum, 2006
 - Boogman, J.C.; Oosterhaven, S. (eindred.); *Geschiedenis van Doetinchem*, De Walburg Pers en Oudheidkundige Kring Deutekom, 1986
 - Dooren, Frans van (vert. en inl.); *Francesco Petrarca, Sonnetten*, Atheneum-Polak & Van Gennep, 1981
 - Eenink, Bennie; Kranenburg, Bert; *Halle 1858-2008, 150 jaar kerk en dorp*, Frank Legters Drukkerij, 2008
 - Hergé; *De schat van Scharlaken Rackham*, Casterman, 1945
 - Ibidem; *Het geheim van de Eenhoorn*, Casterman, 1946
 - Hoppenbrouwers, H.W.; Janssen, G.B.; Woerdeman, Trudi; Berends, Jan; *Slangenburg, huis, landgoed en bewoners*, Historische Kring Deutekom, 2007
 - Hoppenbrouwers, H.W.; *Onze Slinge*, Kronyck #25, 47-48
 - Ibidem, *deel 2*, Kronyck #26, 38-39
 - Kleijn, Gerard de; *Lage Landen*, Stichting De vijf samenwerkende musea in Nederland, 2018
 - Kuipers, R.J.; *Over de ligging van het oude IJzevoorde*, Kronyck #36, 22-24
 - Ibidem; *Het ontstaan en de bouwheer van het huis Slangenburg*, Kronyck #47, 8-12
 - *Oude en Nieuwe Testament*, Apologetische Vereniging 'Petrus Canisius', Het Spectrum, 1954
 - Overmars, W.; Woerdeman, T.; *De Slangenburg: 350 jaar eikenbedrijf*, *Geschiedenis 902 (492 824) 17 Quercus*, 55-6
 - Ibidem; *De wildernis overwonnen (1)*, Groen, 2002, 53-60
 - Ibidem; *Lanen op de grote ontginningslandgoederen*, Groen 11, 1987, 25-32
 - Ibidem; *De vorstelijke toegangslaan*, (Groen?), 26-38
 - Postma, Sikke; *Ruzie om de Distelheide*, Zelhems Divers, 2013
 - Ibidem; *Brunsveldsche wal*, 2013
 - Rijdsdorp, Gerrit; *Lambertijkerk, Historische schets II*, Zelhems, 2010
 - Ibidem; *schets III*, Zelhems, 2011
 - Schama, Simon; *Overvloed en onbehagen*, Olympus, 2018 (1987)
 - Voss, Jens; *Heros im Garten (in An den Wassern zu Cleve)*, Freunde des Städtische Musems [sic] Haus Koekoek, 1994
-
- www.deutekomhistorie.nl
 - www.geldersarchief.nl
 - www.graafschap-middeleeuwen.nl
 - <https://historiek.net/nederlands-brazilië-begin-slavenhandel/61021/>
 - www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/32501/johan-maurits
 - <https://mijngelderland.nl>
 - www.oudzelhem.nl
 - www.tiliander.nl/jaarfeesten/pinksteren
 - www.volkskrant.nl/archief/slagen-in-de-lucht~a590063/ (pag. 43)
 - <https://www.wikipedia.org>

Zaal 2 vanaf de Vloed, als zodanig onbedoeld geschilderd door Théophile de Bock (1851-1904) en opgenomen in de reizende tentoonstelling Lage Landen.

Foto van Zaal 2, naar Théophile de Bock, 11-3-2018

Colofon

Het onregelmatig op dezelfde website verschijnende tijdschrift Plan Radix doet verslag van het kunstzinnig landschapsonderzoek dat sinds maart 2010 door Plan Radix wordt uitgevoerd rondom de Heidenhoekse Vloed. Alle illustraties en tekst door Paul van der Lee, tenzij anders vermeld.

Uitgave april 2018: Plan Radix, Wederikveld 54, 7006 VT Doetinchem
info@planradix.nl
www.planradix.nl

L; foto Joep de Graaff